

ადრევი მეფის დროს საქართველად.

არტაგის შემდეგ, ქართლის—ცხოვრების ცნობით, საქართველად შეიქმნა დაჟდა იმისი ქე ბარტომი, რომელმაც იმეფა 33 წელი (66 — 33 ქრისტეს წინად). იმის დროს სპარსეთში მამა-მეფესაგან ადრ-ზიდელმა ფარნაჯომის შვილმა მირვანმა, ქველმა, მსნემ, მხედარმა და მრავალ-გზის გამოცდილმა ბრძოლაში თურქებთან და არაბებთან, სპარსეთის სპის ძალით მოსთხოვა მამის ტასტი ქართლის ერისთავებს. ამე ვარ—ასე შეუთვალა იმათ—შვილი მეფეთა თქვენთა ფარნავაზიანთა. დაღაცბათუ აღზრდილ ვარ სპარსთა თანა, არამედ ვარ მე სჯულსა ზედა მამათა თქვენთასა; და ვესაჟ მე ღმერთთა მამათა თქვენთასა. შესაბოთა მათითა მოვალ ძიებად მაშულისა ჩემისა.» ერისთავთ არ შეიწყნარეს ბძანება მირვანისა, არამედ ეველანი მიემსრენ ბარტომს. ბარტომმა შემოიკრიბა სპა ქართლისა, მოიხრო სომხეთით ძალი და მიეკება ის მირვანს ზუნანს, ბერდუჯის მდინარეზე. ასტუდა ბრძოლა ბუმბუკაზთა. «მირვანმა თავისის-თავით მოვლა ცამეტი ბუმბუკაზი ქართველთა და სომხთაგანი, და არავინ გამოჩნდა ქართველთა და სომხთა შორის ძილე მირვანისა და ვერცა მიეფე ბარტომ ჰბრძოდა მას, რამეთუ არა იყო მისთანა ძალი გოლიათობისა. იძლიერეს სომხნი და ქართველნი სპარსთაგან დას მოკლულ იქმნა მეფე ბარტომ. ხოლო ბარტომს არა ესვა ქე, არამედ ასული ერთი, და სიცოცხლე-საჟე მისსა მოეკვნა ეგრისით ძის წული ქუჯისა, სახელით ქართამ, რომელსა შესდგმიდა ფარნავაზიანობა. ფარნავაზის დის ქუჯის ცო-

ბიანა 1871 აბუცო

ღისკან და დედოფა მისისა საურმაგის ასულისა ქუჩის მის ცოლისა-
გან. და ამის ქართამისდა გერისით მიეცა ასული ცოლად ბარტამ მე-
ფეს და აღელა ესე შვილად. ქართველთა სათნოებისათვის ექმნა
ფარნავასთანთ მიმართ: რამეთუ არა უნდა ქართველთა სხვისა სათეს-
ვისა მიუფობა, რომელსამცა არა შესდგმიდა. ფარნავასთანობა. ესე ქარ-
თაში მასვე წუობასა შინა მხარჯლა, ბარტომისთანა. ხალა ცოლი
მისი, ასული ბარტომისა უძლები დარჩა და ივლტოდა სომსიის.
მუნ ჭშვა ერმა, რომელსა ეწოდა ადერკი.»

მიწვანა დაიწყეს ქართლი. იმან ფიციით და აღთქმით გამოიყ-
ვნა ცისე-სიმაგრეებიდაჲ ერისთავნი და ყოველნი; მძლავრობით შუჟ-
ლდა ბარტომის ქვრივს, რომელიც იმყოფებოდა სამშვილდეს. ასე
გამეფდა მეორედ ჩვენს ქვეყანაში ნებროთიდის სასლი. ამ დროს
სომსეთში იხდებოდა ადერკი. ის იყო ტანოვანი, გოლიათი და მრ-
ავაგზის გამოცდილი სომესთ ბრძოლაში სირიელებთან. იმს მოე-
გლა მრავალი ბუმბერაზი და სისელავან ქმნილ იყო. იმან გამოსთხო-
ვა სძა სომსეთის მეფეს და წაჰმართა ქართველთ მეფესვე მიწვანის
შვილზე არშაკს, რომელიც იმისივე დედის-მს იყო. იგივე არშაკმა
შემოჭკრიბა ყოველნი ქართლის ერისთავნი, მოიროთ ძალი სძარსე-
თით და თრიალეთზე იწყეს ბრძოლა ჩუგლუგებით და მშვილდ-ის-
რებით. «ოდას უსეთქნიან ჩუგლუგი იგი საჭურველსა მათსა ზედა—
იტუვის ქართლის—ცხოვრება—, მზგავს იუვის სმასა უროსასა, რომელ
იცემის მჭედლისკან გვრდემლსა ზედა, და სძა სასილისა მა-
თისა მგზავს იყო ქუხილისა. მაშინ ვერა სძლეს ერთმან-ერთსა, დაჭ-
შკრეს და უკუდგეს ამიერ და იმიერ. შელამდა დღე და განისკინეს
სართავი, და დილეულ კვალად გამოვიდეს, აღიღეს მშვილდები, იწ-
ყეს რბევად და სისრად ერთმან-ერთისა. ჭკრა ადერკმა ისარი შეკრდ-
სა არშაკისასა და ვერა უფარა სიმაგრემან. საჭურველისამან, განვლო
ზურგით და ჩმოვარდა არშაკი ცხენისაგან. შექცა ადერკი მსწრაფელ,

მივიდა სპათა თანა სომხითისათა და ჭრქვა: «გაფუტეებ ღმერთთა თქვენთა, ნუ განმარტებთ მასვილთა, თქვენთა ქართველთა ზედა, რამეთუ მამულისა ჩვენნი და აწ მე ვარ მეფე მათი ძალითა და შეწევნითა თქვენთა.»¹ იმისნეს სომეხთა ვედრება. მისი და დაადგურს ადგილსა ზედა. შემოიქცა და მოვიდა მასლახლად ქართველთა სპისა და სპა ჰყო სმითა მალღითა; ამე ვარ შვილი მეფეთა თქვენთა და სჟესა ჩემსა მოუწყმია მეფობა ჩემდა. აწ მიიღეთ ჩემგან კეთილი და სისხრული. აწა ესერა სპანი სომხითისანი არა მოუშვენ თქვენსედა. მაშინ მიუგეს ქართველთა: «გამოსხნდა უმჯობესი ყოველგან ნათესავთა ფარსავანისათა. რადგან მოკვდა მეფე ჩვენი, შენ ხარ მეფე ჩვენი, და ვმადლობო სუქსა ჩვენსა. რამეთუ მოგვცა სისლავრად. მეფისა ჩვეუნისა შეიღივე მეფეთა ჩვენთა, გოლიათი და სასელავანი.»² ვარდადეს ყოველნი ქართველნი და სტვიკეს პირსა ზედა თვისსა და თუნახტეს ადერკის, და მშვიდობით შეკრბეს ერთად სომეხნი და ქართველნი და სპარსნი რანისანო, და მოიღეს ქართველთა გვირგვინი არშაკისი და დაადგეს ადერკის 1)»

ამ გვარად დაარსდა კვლავ ჩვენში ქართლ-სომხეთის სასლი: ადერკმა ისეღმწიფა მეორის წლიდამ ქრისტეს შობამდე ვიდრე 55 წლამდე ქრისტეს ძობიდამ. შემდეგ ადერკისა იმისნი შთამომავალნი მეფობდნენ ერთი მეორის შემდეგ შეუწყვეტელად თითქმის ერთი ხუთეკი და 18 წელს კი მოისხუნენ სრულებით. უკანასკნელი იმართის სასლის წარმომადგენელი, ქართლის — ცხოვრების თქმით, იყო ამისას. მეორე 186 წელს ქართლ-სომხეთის ტახტზე დაჯდა კვლავ თუმცა უკანასკნელივე წვერი არშაკიდებისა, შე სომხის მეფისა რევი, რომელიც მეფობდა 265 წლამდე და 265 წლიდამ ანუ მირვან მე-

1) ქართლ-ცხოვრ. კვ. 36 - 39.

ფის დროადი აღმოჩნდა ასალი საშეფო გუაჩი ხოსროიდის ანუ, უკედ ვთქვათ, სპარსეთის სასსსიოდების შტო, რომელიც არ შეწყვეტილა ვიდრე ბაგრატიდები გავრცელდნენ საქართველოში.

ადერკის მეფობაში რამდენიმე შემთხვევა ღიხს — საცნობელი, რომელსაც სკენ აქ უნდა უურადღება მივაქციოთ. ეს არის: გაუფა საქართველოს ქვეყნისა ორ-ორთ მეფეთ შორის; აღწერა საქართველოისა განკითარებულთ უცხო-ტომთ მწერალთაგან, სტრახონისაგან და ტაციტისაგან; მგსავრობა ანდრია მოციქულისა საქართველოს დასავლეთს მისრეპში ქრისტეს აღსარების განვრცელებლად და დასასრულ საქართველოს სასღვრების დაჭერა სომხეთის მსრფ სომხების მეფეებისაგან და სან — გრძლივი ბრძოლა იმითან ქართველებისა ამ სასღვრების გამო.

ქართლის — ცხოვრების თქმით, ადერკის მეფობამდე ქართლს ერთი დაჟდის მეფედ, რაზომცა მრავალნი იყვნენ შვილნი მეფეთანი. ხალა ამას ადერკის ესსსეს ორნი ძენი, რომელთა განუფო ქალაქი მცხეთა და ქვეყანა მტკვარსა: შიდა — ქართლი, მუხსნარით კერძი ქალაქი და ეოკელი ქართლი, მტკვარსა სრდილოეთით, ჰერეთითგან ვიდრე თავამდე ქართლისა და ეგრისსა, ესე მისცა ბარტომს უსუცესსა ძესა თვისსა. ხალა აზმანით კერძი ქალაქი, მტკვარსა სამსრით ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე თავამდე მტკვარისა და კლარჯეთი მისცა ქართლს ძესა თვისსა უმწემესსა 1) რ. შესანიშნავია, რომ ამ დროს თვით სომხეთიც ორად იყოფა. სომხის ისტორია ამბობს, რომ აგვარ მეფის სიკვდილის შემდეგ, 32 წელს ქრისტეს დაბადებით, იმისი საშეფო ორად განსაწილდა: აგვარის შვილმა ანანემ ანუ ანანუნიმ ედესა თურმე დაიჭირა, და აგვარის დის-წულმა სანადრუგმა კი სომხეთის ნიწილი და ადაბენი თურმე მიითვისა. ანუ მოხდა წა-

1) იქვე გვერ. 47.

ქართველშია. ეს კია, რომ სანადრუგმა მისინადვე მოინდომა. სამს-
სეთის შეერთება თავის სელში და ამ განზრახვით ანასეს ბრძოლას
აუტებს 1). საქართველოში რა-რაღო შეეყო, რაგორც ცსოვრება
იტყვის, ვაი — ხანი ურთი-ერთი ვაჟმარი არ შეუწყვეტიათ. ერთი იმათა
ბნი ივდა აზმასში 2), მეორე შიდა — ქალაქში, ანუ უკეთ ვთქვათ,
იმათ ჭქონდათ გაყოფილი ქალაქი მცხეთა: უფროსს უცხირა ამქსნა
რით კერძი, უმცროსს აზმასით კერძი. » რაწივე ერთ — გვარ მე-
ფობდნენ თუ არა, რაივეს ერთ — გვარი ძალა ჭქონდათ თუ არა,
ეს დაჭეშმარიტებით არ შეგვიძლიან ვთქვათ. ქართლის — ცსოვრება
ამ საგანს გაკვრით და ყრუდ უხუენებს. სტრამბონი ამბობს: «იბერიის
დასასლგებულს რათისის გასკითარებულის ვასტიო. პირველს ეკუთვნია
მეფენი; იმათში უმთავრესობს ის, რომელსაც შემკვიდრება და წლო-
ვანება უპირატესობას აძლევს; მეორე მსოლოდ მსავეულობს და სხათა
წინა — მძლომელობს 3)». ჩვენის ფიქრითაც ერთი ამ შეფეთაგანი მე-
ორეს დამოკიდებულებაში უნდა ყოფილიყო, რადგანაც აქ ყოველ-
თვის უსუტესობას უპირატესობა ჭქონდა. თუმცა ქართლის — ცსოვ-
რება გვიამბობს: «მეფობდეს ძენი... 4)» «შეითქვენს ესენი და განს-
ზრახეს... 5)» «ერთგან მოყვარენი ვინნიმე და ერთგან მტერნი ვინ-
ნიმე... 6)», მაგრამ ესეც არ ამტკიცებს ერთ — გვარს: უფლებას და
ძალას რაივე — მეფისას. ესეც უნდა დავურთოთ აქ, რომ აქვე მე-

1) S — Martin. Mém. sur l'Arm., t. I, p. 295, 411—412.

— *Mosc. Хоренского, История Арменіи, стр. 109, 110.*

2) სად იყო აზმასი, ამაზე იხილეთ საქართველო, პირ. რეეული, გვ. 84.

3) Dubois, Voyage... t. II, p. 49.

4) ქართლ. ცს. გვ. 47, 51.

5) იქვე, გვ. 48.

6) იქვე, გვ. 52.

ფენი იყენეს მოწილებას შინა სომეხთა შეყვისასა. უმეტეს აწმარულნი მეფენი შეეწოდეს სომეხთა ეოკელთა მტერთა სუდა 1)». მართლად და წოგორათაც ამას თვით სომხის თქმულება უჩვენებს, გაჭარბების დროდამ, მეორე საუფუნის სასეკრეს ქრისტეს შობამდე, საქართველოს სამსრეთი და დასავლეთი ნაწილი, ესე იგი ჩვენი სომეხი და კლარჯეთი, სომხების მეფეების სელში იყო. მაშა სადამე აწმარულები მსოფლიდ იწოდებოდნენ მეფეებად და სამღვინი მიუღობელობა იმათ სელში არ იყო, ან თუ ჭფელობდნენ, ისიც, რა საკვირველია, მცირედს რასმე. საკვირველია ისიც, რომ ჩვენსი ორ-ორნი მეფენი ერთს დროს აწრულეებს თავისთ მეფობას: ასე გვჩინათ, ისინი ან ერთს და ამავე ყუმს ახლცებთან, ან რადესაც უსუცევი იმათგანი კვდება, მაშინ უმწრემისც სტოკებს თავისს უფლობას, თავისს მოსელებას. ასე თურმე იყო ფარსაფს-ჭველამდე და მირდატამდე, რომელნიც მეფობდნენ 113 — 129 წელს ქრისტეს შემდეგ. აწამომდე ესე ეოკელნი მეფენი ორ-ორნი იყენენ მოყვარებას სუდა... სოლო ამან მირდატ მოიყვ ნა ცოლი სმარსი, ნათესავი მეფეთა და წვევითა სმარსთათა მტერ ექმსეს ფარსმან-ჭველსა აწმარულსა და განისწარსეს მუსთლად სიკვდილი ფარსმან-ჭველისა. და მოსადა მირდატ ფარსმან-ჭველსა სსლსა თვისსა რცეა მეჯლისჯდ და განცნრომად, რომელი ესე უთსრავინმე ფარსმანსა და განაკრძალა და არა მივიდა. მიერიდგან იქმსეს მტერ ურთი ერთარს, და მირდატს შეეწოდეს სმარსნი, სოლო ფარსმანს სომეხნი, ესე მირდატ იყო კაცი ურვილი და მოსისსლე, სოლო ფარსმან იყო კაცი გეთილი და ჭსკად მიმნიჭებელი და შემდომელი, მსედარი და შემმარებელი ბრძოლისა. ესე უეგარდათ მირდატის კერძთაჭა ქართველთა, და სმულდათ მირდატ მესისსლეობისათვის და მედგრობისა მისისათვის, და გამოემატნეს უმრავლესნი მირდატისაჯა

1) ქართლ-ცხ. გვ. 48.

კერძი. ემილაკობ ფარსმანი, იოტუ, და წარვიდა მირდატ სპარსეთად. ხალხი იყო მასინი სპარსეთი ფარსმანი-ქველისა, ეგრეთვე ქველი და გოლიათი, სასკელით ფარსავას. ესე ფარსავას ძემეს-მტე იყო ფარსმანისა, წარწმენო, ერთგული და მისანდობელი. იგი დაადგინა შიდა-ქალაქსა, ადგილსა მირდატისასა და ყოვლადვე იუკის ფარსავას სპარსეთი ქალაქსა შინა. ხალხი მეფე ფარსმან იარებოდის და განაგებდის საშეფოსა მისსა. მასინ მირდატ გამოიყვანს სპარსნი, სპარსნი ძლიერნი, მიძართა ფარსმანს. ხალხი ფარსმანს შემოკრებს სპარსნი ქართლისანი და მიძართა ძალი სომხითით და მიეგება იწროთა რკინის-სკვირსათა. იწყეს ბრძოლად ბუმბურასთა დღეთა მრავალთა. მოკლეს ფარსმან ათ-ჩვიდმეტი ბუმბურასთა სპარსთანი, ხალხი სპარსეთისა მისმან ფარსავას მოკლეს ოცდა სამი. მასინ იყო სპარსთა შორის კაცი ერთი გოლიათი, სასკელით ვუწამურ, რომელსა ლომისა ხელით შეიპყრობდა; ამან სთხოვა ბრძოლა თავის-თავ მეფესა ფარსმანს. ხალხი ფარსმანს სისარულით აღიჭურვა და განვიდა. აღიზანეს ორნივე ხმითა სასტიკითა და მიეტყუეს ურთიერთს და იწყეს ბრძოლა ბრძოლით. აჯობა ფარსმანს, ხამოჯდო და მოკლა. მასინ მიეტყუეს ქართველნი და ხომბ მესნი სპარსთა ზედა. ალტინეს და მოსწყვიდნეს და ტყვე ვქნეს ურიცხვნი და წარვიდა მირდატ მეოტი სპარსეთადვე... თუმცა შემდეგ ამისა «წელსა მეორესა გვალად მოვიდა მირდატ სპარსეთსა მეტად უძლიერებისითა... და დაჯდა ჭაჯებსა...» თუმცა «ფარსმანს მეფე... სპარსთა თვისითა დაესსა და მოსცა ზეჰმან მისმან ძლევა, ალტა ბანაკი მათი და მოსწყვიდნა ურიცხვნი და წარვიდა მირდატ მეოტი სპარსეთადვე... მარტამ სპარსებმა ფარსმანის ერთს მსჯერეულს იღუმაღ მოაწამდისეს; დაიხურეს ქართლი და მისცეს მირდატს ნაწილი: მისი; ხალხი ნაწილი ფარსმანისა თვიო დაიჭირეს, და დაუტყუეს ერის-თავი არმავს... 1)»

1) ქართლ-სსსრ-ის კვ. ნ. 2, 53.

ჩვენ მოვისხენეთ ანდრია მოციქულის შემოსვლას საქართველოში ქრისტეს სარწმუნოების დასაწესებლად. ეს შემთხვევა დაიდო შესანიშნავი შემთხვევას, მაგრამ ამ საგნის სურათი სრული ვერ გამოვა, თუ აქ არ გამოვიკვლივთ, ქრისტეს სჯულის მიღების წინადასა და სარწმუნოებაზე და სწიობაზე იდგა ჩვენი ტომი. თუმცა ქართლის ცხოვრება ამ საგანს შეესება გავერით ადგილ-ადგილ, ასე რომ სჯამათ ცნობას იმაზე ის ჩვენ არ გვადევნებს, მაგრამ თუ უცხო-ტომთ ცნობით შევამსებთ იმას, მაშინ ქართლის-ცხოვრების თქმულება თავისს თავად განიკვევს და განცხროველდება... აქ ჩვენ აი გიდეო რაზე უნდა მივაქციოთ მკითხველის ყურადღება. საქართველოს მიმოსილვაში ჩვენ იმ რიგს ვადგევართ, რომელიც, თუ მკითხველი მოიგონებს, თავ და პირველადე დაჩვენებით და რომელსაც არც შემდეგ გადავალთ. ეს ის რიგია, რომ როდესაც უნდა რაიმე საგანი გამოვიკვლიოთ, განვმარტოთ, მაშინ ამ საგანზე ჩვენ შეძლებისამებრ შემოგვაქვს ყოველივე, რასაც ქართლს-ცხოვრება ამბობს, და შემდეგ იმის ფაქტებს შევერთხვანსწორებთ უცხო-ტომთ ცნობებს. ამ რიგს ის თვისება აქვს, რომ მკითხველი ცხადად ჰსედავს, რომ ჩვენ ჩვენით არას ვამბობთ, არც არაფერს ვამტკიცებთ, არც არაფერს უარ-ვჭყოფთ. ამტკიცებენ; უარ-ჭყოფენ თვით ფაქტები. ხან და ხან არც ისა სჩანს: ამა და ამ საგანზე ჩვენ ჩვენ თავათ რას ვფიქრობთ. ამ გვარს მწერლობაში ეს უაქველია, მეტადრე მაშინ, როდესაც ფაქტები თავისს თავად არას ამბობენ, ან ერთი მეორეს ეწინააღმდეგებიან ისე, რომ ავტორი იბნევა იმასთს ლაბირინტში და ვერა აზრი ვერ გამოუტანია აქედამ. მწერლობის რიგი სსკა და სსკაა. სასწავლოდ მიღებული რიგი უფრო ადვილია: ესე იგი, ავტორი ან ისე გვიამბობს, როგორც იმისთვის უამბინათ, ან თავისს აზრს გამოჰსატყვის ისე, როგორც იმას ჰსურს. ასე ამბობენ და მეც მჯერათ; ან: მე ასე ვფიქრობო და გინდათ დაიჯერეთ, გინდათ ნუ დაიჯერებთ. თუმცა აქ მკითხველის ყურადღება მსუ-

ბუქად მისდევს ყავისს წინამძღომულს — მწერალს, მაგრამ იმისი არე — მარე ყოველივის შემოდღეულია ბურუსით. — მას ვიფიქროვებ და მამდვილ-შემასწავლებელი აზრი ვერ გამოაქვს, ამისთვის რომ ის არ ჭხედავს ერთს და იმავე სავანსე ისეთს იფაქტებს, რომელიც სავანს სხვა და სხვა მხრით უზგებენ, სხვა და სხვა გვარ გამოიკვლევენ, ხან და ხან ერთი შეორებს ეწინააღმდეგების, მაგრამ ამასთანავე აღვიძებენ მკითხველის მოაზრებას. აქედამ სხანს რომ ის რიგი, რომელსაც ჩვენ დავადგით, თუმა ბერეთ ღიად უძრელებისა ავტორისთვის და სწინად შემწუნელია მკითხველისათვის, მაგრამ იმისი უზინარტისობა ცხადია. ის უკველ-ფერში თვითვე ავიასილებს და ამართლებს მკითხველის წინ კეთილ-სკინიდისიანს მწერალს... ჩვენ ვცდილობთ; რომ არავის სთქვას ჩვენს: ქართველთა და ქართლის-ცხოვრებას ამისთვის ჰკერძავსო. ჩვენ არ ჰკერძავთ არც ქართლის-ცხოვრებას, არც უცხო ტომთა მწერლებს, ჩვენ შემოგვქვს რასაც ქართლის-ცხოვრება და უცხო — ტომთა ავტორები ამბობენ. ჩვენ იმას ვცდილობთ, რომ მკითხველმა სათლად შენიშნოს, რაშია ჩვენი მიტონე მართალი, რაშია მტყუნანა აქამომდე საქართველოშია და იმის გარეშე ის აზრთა გავრცელებული, ვითომც, რასაც ქართლის ცხოვრება ამბობს, ასევე ბოლო და სწინააღმდეგობა უნდა გამოვტყდეთ, რომ თვით ჩვენც მართლმად დასე ვითქვამდით და რომელსაც ჩვენ საქართველოსა მივყავით. მკვლევ ქართლის-ცხოვრებაზე სწორე აზრი ვერ არს გვერნდა; მაგრამ რა — ვი იმისს განსილვაში შევედით, ჩვენი აზრი სრულებით სხვა შეიქნა. ჩვენ ახლა ვხედავთ, რომ თუ ძველ მწერლობაში არის რაღაცე ღირს-შესანიშნავი აზრები, თუ ვერაზრება, იმათ ჩიტსუმი ქართლის-ცხოვრებას უკანასკნელი ადგილი არ უქრება.

ქართლის ცხოვრება ჩვენ წინა-აზრი ძველს საწმინტოებს და მხიობას თავდა პირველად შეესება მამა. სახლისების დროს. მივევკთ იმას ღმერთებს. მას ეამსა — იტყვი იგი — დავიწვი ქართლსა მამა. დამოღობა და მამადე-

ლი მათი და იქმნეს მსახურ მზისა, მთვარისა და ვარსკვლავთა სუთთა, და მტკიცე და უფროსი საფიცარი მათი იყო საფლავი ქართლისისა 1) ქაიხოსრო სპარსთა მეფემ ამოკლო ყოველი სომხითი და ქართლი... და დაუტევნა ერისთავნი და აღაშენა არდაბადაგასს სასლი სალოცავი სჯულისა მათისა 2)... ქართველთა დაიპყრეს სჯული უბოროტესი ყოველთა ნათესავთა, რამეთუ ცოლ-ქმრობისათვის არა უჩნდათ ნათესაობა, და ყოველსა სულიერსა ჭამდეს. საფლავი არა იყო, მკვდარსა შესჭამდეს 3)... «აღექსანდრე მაკედონელმა ჭბოგნა ყოველნი ქართველნი უბოროტეს ყოველთა ნათესავთა სჯულითა, რამეთუ ცოლ-ქმრობისა და სიძვისათვის არა უჩნდათ ნათესაობა, ყოველსა სულსა სჭამდეს, მკვდარსა შესჭამდეს.» 4) «და უბოძნა აღექსანდრემ აზოანს, რათა პატრიკს-სტემდეს მზესა და მთვარესა და ვარსკვლავთა სუთთა, და მსახურებდეს ღმერთსა უსილავსა, დამბადებულსა ყოველისასა» 5). «მოკვდა აღექსანდრე და ამან აზონ დაუტევა სჯული აღექსანდრეს მოცემული, იწყო კერძო-მსახურებად და შექმნა ორნი კერძნი ვერცხლისანი, გაცი და გაძი» 6). ვასუშტი დაურთავს: აზონმა ნება-მისცაო ქართველებს თავანთის შვილების მსხვერპლად შეწირვისა: ყურბანათვის 7) «ფარნაოზ მეფემ შექმნა კერძი დიდი სასელსა ზედა თვისსა. ესევე არს არმაზი, და ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქვა. ამართა კერძი იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისსა, რომელსა მიერიდგან ეწოდა

1) ქართლ-ცხოვრ. გვ: 21.

2) აქ ქართლის-ცხოვრება ცეცხლის თაყვანის—ტემაზე ამბობს. რით არის შესანიშნავი ეს თქმულება სკენთვის, ამას შემდეგ დავინსავთ.

3) ქართლ-ცხოვრ. გვ: 25.

4) იქვე გვ: 26.

5) იქვე გვ: 27.

6) იქვე გვ: 28.

7) Hist. de la Géor. I, 36 n. 4. — იგი მასუთი — ძველ მან-

აზმანი, კერპისა მისთვის. და ქმნა სატყუარები დიდი კერპისა მისთვის აღმართებულისა... « რადგან წარვიდა ალექსანდრე, არღარა სსკამდეს კაცსა, თვინიერ რომელ შესწირვიან კერპსა მსსკერპულად 1). ფარნაოზის შვილმა «საურმაგ შექმნა ორნი კერპნი, აინინა და დანანა, და ამართნა გზასა. ზედა მცსეთისას 2). აფარნაჯომ ნებროთი-დსე ქართლის-ცსოვრება იტყვის: « შეიყვარა სჯული სპარსთა ცცესლისა მსსსურება, მოიყვანა სპარსეთით ცცესლისა მსსსურნი და მოგინი და დასსეს იგინი მცსეთას, ადგილსა მას, რომელსა აწ ქქვიან მოგვთა, და იწყო ცსადად გობად კერპთა. ამისთვის მოიძულეს იგი მკვიდრთა ქართლისათა, რამეთუ დიდი სასოება აქგნდა კერპთა მიმართ. » ეს იყო მიხუნი, რომორც ზემოდ მოვისსენეთ, რომ ქართველებმა ფარნაჯომი გახსდევნეს და მეფედ მოიწვიეს არშაკ არშაკიდი 3). ამოვიდა ათორმეტთა მოციქულთაგანი ანდრია ქალაქად ცრაპიზონად, რომელ არს სოფელი მეტრელთა, და ისილა უგუნურება პირუტყვებრივი მკვიდრთა შორის მის ქალაქისათა; განვიდა მიერ და შევიდა ქვეუხასა ქართლისასა, რომელსა დიდ-აჭარა ეწოდების, სოფლ მუნ კანნი პირუტყვთა უგუნურეს იყვნეს, რამეთუ არა იცნობდეს შემოქმედსა დემეტოსა, და ყოველსა სძაგელსა და არა წმინდასა წესსა აღასრულებდეს, რომელი სათქმელადცა უჯერო არს... ამოვიდა სასდვართა სამცხისათა; აქ სოფელსა ზადენ-გორას ისილა, რამეთუ კანნი მის ადგილისანი უსწრვიდეს კერპთა ყრუთა, და ილოცა... და ყოველნი იგი კერპნი დაემსგნეს და შეიმუსსეს. 4) « სოფლ აწვეკრს, რომელსა პირველად ეწოდებოდა ხოსანგეთი, იყო ტაძარი სკერპულ და მას შინა იმსახურებო-

1) ქართლ.-ცს. გვ. 32.

2) იქვე, გვ. 33.

3) იქვე, გვ. 34—35.

4) იქვე, გვ. 42.

დეს კერძო მათინი» 1). იყო ქალქსა მას შინა ბომონი საკერპო, რომელსა შინა იმასსურებოდეს ბილწნი ღმერთნი მათნა, არტუმი და აზოლან. და ვითარცა ისილეს საჭმე ესე (ქერივის აღდგინება მკვდრეთთ ანდრია მოციქულისგან) მღვდელთა მათთა, აღივსნეს შუერთთა... საჭმნი იტყვდა. აზოლან და არტუმი არიან დიდნი ღმერთნი» 2). მეფე რუსე ამოვივითხეთ ქართლის — ცხოვრებაში: «ამან რვე მოიყვანა წაბერძნეთით ასული ღაღათეთისა, სასულით სეფელია, მოიხუხა თანს კერპი, სასულით აფრადიტოს და აღმართა ზავსა ზედა მცხეთისასა... მეფობისა შინა მისსა არღარავინ უტოვა ქართლსა შინა ყრმათა კლეა, რომელსა იგი ამისსა უწინარეს და პირველ კერპთა მიმართ შესწირვიდეს მსხვერპლად ყრმათა და ვიდრე იგი იყო მეფედ არღარავინ კლვიდა ყრმათა კერპთათვის. საღლა ცხვრისა და ზრახისა შეწირვა განუქსა» 3). რადესაც სხარსეთის მეფემ ქსრემ ქართულები თხრონით მსხრცა მათ მეფედ თავისი შვილი მცირე — წაფანი მირიანი, მამის ქსრემ უბრძანა ძირვანის მამა-მმუიქს მიწვანარს, რათა «იყოს შვილი ესე ხემი ორსაკე სჯუელსა ზედა, მამათა სვენთა ცუცხლის — მსახურებას და თქვენთა კერპთასა» 4). «აღიწარდა მირიან მსახურებასა შინა შვიდთ მათ კერპთასა და ცუცხლისასა... და ჭმტა შეიკობა კერპთა და ბომონთა, ვითილად იპყრსა ქერუმი (მღვდელნი) კერპთანს, და ყოველთა მეფეთა ქართლისათა უქეტეს აღასრელებდა მსახურებასა მას კერპთასა» 5). «წმინდამან წინტ უბნისის ქალაქში ისილეს ერთ უცხო და უცხოთა ღმერთთა მსახურნი, რომეთუ თავიანთს სტემელს იგინი ღმერთად მათდა ცუცხლსა, ქვასა და სეთა... დღეს

- 1) ქართ. ცხ. გვერ. 43
- 2) იქვე, გვ. 44.
- 3) ქართლ. ცხ. გვ. 56.
- 4) იქვე, გვ. 60.
- 5) იქვე, გვ. 61.

ცხ. ცხ. ქალაქი (1)
 ცხ. ცხ. ცხ. (2)
 ცხ. — 48. ცხ. ცხ. (3)
 5A ცხ. ცხ. (4)

ერთს უდიდესს ერსა დიდნი სიმრავლით მით ქალქით წარმავლნი
 დუდა-ქალაქად სამეფოდ მცნეთად... წინაშე არმაზ... მათისა
 და წარუვა მათ წმინდა ნინოან და ღმრთივედგურეს მათ წინა მთავრთა
 სა, სიღმა მას წყლად; იქნა მუნ მოგობა ცეცხლისა მასსურთა მათ
 ერთს... და საეკლესიო და გამოხვლა ერისა კურთხევისა და სა
 საძინელი ვიდრე გამოხვალად მეფისა... ჭეოთსა წმინდაძან ნინო დე-
 და-კაცსა ურისა: «არა არს ესე». აღმერთი დემეტრე არმაზ: უწესს
 მათ წინაშე მისსა აღივლად, რომლისა მსგავს არა არს სხვა კერპი» 1)...
 ამეუხსრო წმინდაძან ნინო ცისედ არმაზად და დაღვა იგი მასლობე-
 ლად კერპისა მის, ნაპრალსა ზღუდისასა და სედიდა... ვითარ იგი
 იყო შიში და ძრწოლა წარისა აღმასდელი ჭეოთსა მათ და უოვლი-
 სს ერისა, წინაშე კერპთა მათ წარდგომილთ, რამეთუ ისილს მუნ
 წმინდაძან ნინო მდგომარე კაცი ერთი სვილენმისა, რომელსა ეცვა
 უანსუ მისსა ჭეოთსა და თავსა მასსა ჩაფსურთა საქმისა
 საქმისა და თქალსა მისსა წყნეს მურმურისა და ბურმურისა; და
 ეპურს სწამლად სელსა მისსა, ელვარე და ბრწყინვალე, რომელი
 ეცეოდა სელსა მისსა. მარგინ განქუჩადად მემეტსურ-
 ლის კერპსა მას არმედ ესრედ განთითბის მთავი თვისა და ეთქვის
 ჩემდა, უკეთუ დასმეველდი დიდებასა დიდისა მის ღვთისა არმაზ-
 სასა, ანუ შესამეცხედი სიტყვად ქმრელთა თანა გინა მოგვთა თანა
 სმენასა ოდენ დაქმნეულ იყო მისსა მასსურთასა და კვლად იყო
 მარგინით მისსა სხვა კერპი საქმისა სასიფთა კაცისათა, მდგომარე
 და სასული მისი გაცი და მარცხენით მისსა უღვა კაცი კურთხევისა,
 და სასული მისი გაცი, რომელნი იგი დემეტრედ უხსდენ ერთა მათ
 ქართლისათა» 2). რომლისა წმინდაძან ნინო ლოცვითა თვისითა

1) ქართ-ცხ. გვ. 73.
 2) იქვე, გვ. 74.

მეფისა და მისი (1)
 მისი და მისი (2)

გერმანი და მხოლოდ, მაშინ «ქმრავლესნი» იგი იტუოდეს გუფ—ფიცხელ-
ნი, მოუდრეკელი ესრეთ, ვითარმედ აღდგეულთა ღმერთი: ითრუვან
და ხყენი ესე ღმერთი, ანმაზ, მოუვლადვე ურთიერთისა მტერ
არინ. რამეთუ ამან აღესმე მათხედა, ზღვა, მოაქცია, და აწ მან
შერი იმას და მოაწია ესე ამასხედა, სხალთა რომელნიმე ესრეთ
იტუოდეს. ვითარმედ «რომლისა ღმერთისა ძალითა» თრდატ, სო-
მესთა ძეგვე ეშად შეიცვალა, და კვალად ყმწისაგან კაცადვე მოაქ-
ცივან, მან უგვე ღმერთისან ჭყო და მოაწივან ესე რასხედა თვისი მათ
ხედა. 1)

როგორათაც ამ გამონაწერიდამ ხსანს, ქართლის—ცხოვრება
უჩვენებს ორს სსა და სსვა მსარეს, საიდამაც საქართველოში ძველი
აღსარება გავრცელებულა. ეს მსარეებია: საბერძნეთი და სპარსეთი,
აზონს შემოაქვს გაცი და გაიმი, საურმაგს—ანინა და დანასა, ფარს-
ჯომს—ზადენი. ანდრია მოციქულის დროს მესხნი მსახურებენ ბეჭ-
ძნების ღმერთებს. არტემის და ახალანს, რეგდს მეუღლე, ასული
ალოლოთეთისა, შიმიოტანს აფროდიტს. ვიდრე ბერძნების. საწმუ-
ნობრივი გავლენა აღმოჩნდებოდა ჩვენს მსარეში, ბეჭით ადრე იმ
დროებზე აქ ვაზრულობთ იმავე აღსარების წესს და ღმერთებს,
რომელნიც აღმოჩნდებიან თვრთ—სკვითებში და რომელთაც თვით
საბერძნეთის ტომნი ექვემდებარებოდნენ. ეს აღსარება ჩვენ ვუჩვენეთ
«საქართველოს» პირველს რეუელში 2). ამ საგანს თვით ქართლის—
ცხოვრებაც შეესწავა, თუმცა ერთად, რომელსაც ის იტუვის: მსახურებ-
დნენო მზესა, მთვარესა და ხუთთა ვარსკვლავთათა, სპარსეთიდან შე-

1) ქართ-ცხ. ბმ. 75.

2) «საქართველო» პირ. რეუელი, გვ. 107-108

ჩვენ მოგვითხრობს არმაზი. ქართლის—ცხოვრება იტყვის ფარნაოზის
 ამქმნა კერძი დიდი სასილსა ზედა თავისსა, ესე იგი არმაზი. მაგრამ
 ცხადია, რომ არმაზს ძველადვე დაქორწინებულა საქართველოში. ჩვენ
 არმაზია სპარსების ღირსმედი, სომხების არმაზტი. ის სპარსეთში
 იყო ამისა ანუ ცაცლის წარმომადგენელი; იმისი მსახური იყვნენ
 მოკვნი. საქართველოში და სომხეთში იმას კერძთ—მსახურების გუ-
 ლენას ქვეშ შეუტყლია თავისი სასიათი და ბუნება. აქ ის გარდაქ-
 ცვლულა საწარმოთა კერვად და რადგანაც სსვა კერვებზე ძალის
 აზრში უმდიერესი უოფილა, ამისთვის ის აქ, როგორათაც სომხე-
 თში, უმთავრესს ღმერთად გადაქცეულა. სომხეთის არმაზტი იწოდე-
 ბოდა ღმერთების ძამად და მეფედ; იმისა ტადარი იყო აღმართული
 ანის ქალაქში; აქვე ჰქონდა ადგილ—სადგომი არამასტის მღვდელთ
 —მოავარს 1) მოსე ქორენელის სიტყვით, ქართველების «არმაზი,
 ტექა—ქუნილის მშობელი, აღმართული იყო ქალაქს გარედ, გღმბ
 მდინარისა. ჩვეულებისამებრ ქალაქის მცხოვრებნი თავიანთს ჰსტყმდნენ
 იმას უოკელ-დღე, განთიადის დროს, თავიანთის სასლის—სართულიდამ
 და ვისაც იმისთვის მსხვერპლის შეწირვა ჰსურდა, ის გავიდოდა
 მდინარეს და ტაძრების წინ დაჰკლაგდა მსხვერპლსა 2). რასაც ჩვენ
 შემოდ ვამბობთ საქართველოს სარწმუნოების თვისებაზე, თითქმის
 იმასვე ვამბობს სენ—მარტენი სომხეთის ძველს სარწმუნოებაზე. იმი-
 სის სიტყვით «თირდატ მეფის წინა—მოადგილეთ დროს სომ-
 ხეთი აღიარებდა იმავე აღსარებას, რომელსაც მისდევდნენ პარსიელ-
 ნი; ესე იგი: შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სომხების აღსარება იყო
 სოროასტრის სარწმუნოება, მაგრამ მეცვლილი და შერეული როგო-
 რათაც მკრძების აღსარებასთან, მტკრევე სსვა და სსვა გვარს ამაო.

1) *Исторія Арменіи Моисея Хоренс.* 274.

2) *Тамъ же, стр. 153.*

— რწმუნებასთან, რომელნიც სომხების წინაპართა უკეთილადმო-
 მადეუტასიათ. სომხების საერაობაში ისინი აღიქმულა მრავალ—
 კერძობი, რომელთაც პირუტყვით შესწირავდნენ. ამ უფრო მსხვერპლები
 აღიქმულა იყო. **სომხთა სტრეც** საწმინტოებში, რომელთაც სომხთა
 ღმერთნი: სომხების ახრით, თუენერ ანთასტი, სუტსების, ორდუზდ
 და ბუძისების იუბიტერი; დიკრთა ანთიფ, ახრთისურსი და მიტრ
 ახრთიანს სომხები, თუენერს — სტემდენ, ბუტოთა, სუტსარდს, მუტა-
 კანს ფარმას, ნახეს და სხვათ მრავალთ, რომელნიც სუტსებერ ცნო-
 ბდენი ან ანთინა, 4).
 უკრბო მისურება იყო დიდი კავრცელბულო რაფაელის, მ-
 ქართველს სხვა და სხვა თემში, ბუტოთა იბის მღვსაზღვრე ბუტ-
 ნებში. სტრეცის წმინდებთან, აღბანდნი თუენერს — სტემდენ მესს,
 იუბიტერს და მთვარეს (ანაბდს), და მომატებულად ამ უჩანსკელს,
 რომლის ტაძრიც — იყო კობრის საზღვრად 2). მცირე — სი-
 ზში მისურებდნენ: თიანინში გულოლონს, თილოსტრათის ახ-
 რთა, იქვე ნაშის 3); გიგონისში მარსს 4); ტრამბანში მურგ-
 რის და ჟოჯოხეთის ღმერთს 5) მკენის ბუტს მსარებას, ღმურ-
 თნი თუენერს; ბერკლისა ახრთისაზღვრის ახრთისა, იუბიტერი
 სტრატია 6) თუენერს ვინერა, რომელიც, გრთაქის სიტყვით, ი-
 ფოთელად, მღვსარს მსართავის მარცხნივ, მძს სელზე ბერა

1) Mémoires sur l'Arménie, p. 303—306, Hist. de la Géog.
 I, p. 84, n. 1.

2) Dubois Voyage, t. VI, p. 13.

3) Руководство по познанию Кавказа, ч. I, стр. 93.

4) Там же, стр. 86.

5) Там же, стр. 51, 94.

6) Там же, стр. 102.

კიბალი და იმისი ტრინი იყო დაბჭენილი ლომების სტატუებსზე. ვენერა იჯდა შიფიის მსგავსად. ფანის ქალაქშივე უხვეუნებს ანრიანი ასილექის ტიპის, ასილექისსაკე სასელით წოდებულს, რომელიც კუნძულზე თურმე იყო აღმართული 1). აფხაზთ თავჯანის—ცემის სავსის, ზოგოფის მარშიებით, შეადგენდნენ ტაღები და ტყეები 2). თვით ძველი ჩუქენი, ამბოს დეზუა, თაყანს—სტემდენს «ქალწულს, რომელიც წარმოდგენდა როგორცაღ ქანადის ანუ ვენერას—მოგარეს სამსუბისას, აგრეთვე in Venus Uranie. ეს დეზუა იგივე იყო, რაც იყო დიანს ლეტიფერა ანუ ტედიფერა, რომელსაც ეპურა ნათელი ანუ ლამაზი» 3). ჩერსონესში, იმავე დეზუას თქმით, აღმართული იყო ტიპი: «იგი ვენიად გადაქცეულს სასარელის დიანსის» 4).

ამ გვარად იყო მოფენილი საქართველოში და იმისს გარეშე მოკვებით—მსახურება. თუქცა, როგორც ქართლის—ცხოვრება ამბოს, კერძო—მსახურებას ძველადვე ებძოდა ცეცხლის აღსარება, თუმცა. ზოგიერთს მეფეებსაც მიიძღობდა ის, თუქცა იმისნი მსახურნი—მოგენი საღსმიაც აგრელებდნენ იმასს მსახურებას, თუმცა ამ ბრძოლაში ვაი—სანაც გასწა და თვით ქრისტეს სჯულს მიღების შემდეგ. საქართველოში, ესე იგი მე V—VI საუკ. აღმა დიდი ბრძოლა ლაზიკაში ვიზანტილებსა და სპარსებს შორის, მაგრამ მანაც შეუძლებელი საქმე იყო ცეცხლის თავჯანის—ცემის წარმატება ძველად კერძო—მსახურებასთან, შემდეგ ქრისტეს საწმუნოებასთან, შემდგომელი

1) *Рус. из позн. Кавк. стр.* 51.

2) Dubois, *Voyage...* t. I, p. 230.

3) *Ibid.* t. VI, p. 13.

4) *Ibid.* t. V, p. 303.

იყო ამისთვის, რომ ჯერ კერძო—მსახურება, მასრეგან ქრისტიანობა საქართველოში და იმის მოსახლურე მსარეგებში იყვნენ მჭიდროდ დამყარებულნი და მოფენილნი.

რა ძალით მოქმედებდა საქართველოში კერძო-მსახურება, ამას ქართლის ცხოვრებაჲე მოიხსენებს ის იტყვის: „ქართველებს ეპყრათ სჯული უბარატესი ყოველთა ნათესავთა: ქართველები შესწირიან კერძებს ყრმათა; სკამდენ გაცთა, რომელთა შესწირვიან კერძთა.“ შესწინარებულთ თუ არა ეს თქმულთა, აი ამასე რას ამბობს ბროსსე: „მე მჯერა ქართლის-ცხოვრების სიტყვა ცოლ-ქმრობაში ნათესავობის შეკრებაზე ურების ჩვეულების მიყოლით და მკვდრის დაუძაწსაობაზე ცენტლის თაყვანის-მცემელთ მიხაძკით. მაგრამ მუნელება დავიჯრო, ვითომც იბერიელთ რდესმე ჩვეულებად ქქონიყოთ კაცის-მჭამლობა. კაცის-მჭამლობას, ჩვეულებად შეთვისებულს, მნელად პოულობენ თვით აზიის ტომებში. ამერიგის და რკეანიის მცხოვრებნი, რომელთაც, მართალა, ქქონიით და აქვთ ეს ჩვეულება, არიან ველურნი მომარნი; იმათ არ იციან არც ბინადრული ცხოვრება, არც იმისი საფუკკელი მიწის შემუშავება. ისინი იკუებებიან წყლის ცხოველით და ტვის ნყოფით. ამისთვის შესაძლებელია, რომ იმათი პირეტუგის მსგავსი ბუნება და შიმშილი აღძრკენ იმათ გულის-წადილს, როდესაც ისინი ქქედკენ მტერს, მიწასე განთსმელს. მაგრამ აღმიანის ჭამა ნყოფიერის მიწის-მუშავთ იბერთაგან, რომელნიც, ბერძნების და რომაელების თქმით, მჭიდროთ დაფუძნებულს ტომს შეადგენდნენ, შესაწინარებელი საქმე არ არის, და შე უარ-გქყოფ ამასი 1).“

მართლად და ჩვენს დროს სმელეთის პირზე იშვიათი საქმეა აღმიანის მსხკრზლად მიტანა და კაცის-მჭამლობა. ამ ჩვეულობის მიმელნი

1) Hist. de la Géor. I, p. 34 n. 4 introd. et. tables, p. XXI.

ტომნი იპოების მხლად ავსტრალიის გუნძულებზე, ამერიკისა და აფრიკის კელურს მცხოვრებში, თუმცა ზოგნი ამათგანნი არიან ადგილობრივ დამოკრებულნი და ცხოვრობენ უხვად მინიჭებულს მხარეებში. ამ საზღვარის ჩვეულების მიხეზა არის პირუტყუული ბუნება. ავსტრალია-ამერიკელნი ტომნი ისე დაბლა დგანან გონებით და ზნეობით, რომ იმათთვის კაცის კვლა, მტრის უფლის გამოჭრა ისეთი საქება, როგორათაც ნადირის დაკვლა. ისინი არც იკვირებოდნენ სიტყვას სდებენ ფასს, არც სხვისას. ამ მდგომარეობაში იყვნენ ისტორიის წინააღმდეგობაში თვით აზიელნი და ევროპელები, რომელნიც ასლა გონების და ზნეობის წარმატებაში არიან შეჩუღნი. იმათში მაშინ ისეთს პირუტყუობას და სიველურებს ვხვდებით, როგორც ასლა ავსტრალია-ამერიკელებში. ასეც უნდა ეოფილიყო. ამას უპირატეოდებენ საზოგადო ბუნების კანონი, ენები, მითოლოგიური და ისტორიული ცნობა. რომ აღმინის მსხვერპლად შეწირვა და თვით კაცის მკამლობა შესაძლებელი იყო ხელ ძველად როგორათაც აზიაში, აგრეთვე ევროპაში, აი ამასე რამდენიმე ფაქტი. ჭეოლოტიკის თქმით, ტავროსკვითებს ჩვეულებად ჭეონდათ მსხვერპლად შეწირვა თავიანთის ღმერთა-ქალწულისათვის იმ უცხო-ტომისა, რომელიც კი იმათ სელში ჩაუვარდებოდათ 1). ეს ჩვეულება ჭეონდათ აგრეთვე უწინდელს ჩერქეზებს 2). სტრახონის სიტყვით, ალბანელნი იბერიის საზღვრად აღამიანს თურმე დაუკვავდნენ მოვარებს, იმისს სადღესასწაულთ დღეს 3). ბერძენნი, რომელნიც იყვნენ ბარბაროსნი, როგორათაც ტავროსკვითნი, უკვავდნენ დიანას ღმერთის ჩხვილს ურძებს ორისვე სქესისას 4). აღამქონ-

- 1) Dubois, Voyage...t. VI, p. 10, 18.
- 2) Ibid. p. 12—13.
- 3) Ibid. p. 13—18.
- 4) Ibid. p. 11.

მა განიხილავს თავისი ქალაქი იფიგიეის მსხვერპლად შეწირვა დინასტოიასათვის, აუკი ამ დემონთამ მოწყალეს თვალთ გადმოგვედოხონ და ქარი აღძრახს, რომ ჩვენი ფლოტი საბერძნეთადმ დაიძრახს 1). თუ მოვიტონებთ დაბადებაში მოსხენებულს შემასვერვას, როდესაც აბრამის იხურვას თავისის შეიღის ისევს შეწირვას, 2) მაშინ რა ხაკვირვკლას დავწმენდებით, რომ იმის დროს ურასტანის მოსაზღვრე ქვეყნებშიც იყო ეს ჩვეულება. — თუჩა ამ ფაქტებდამ არს სხანს კაცის-მკამლობა, მაგრამ როდესაც ადამიანი ისეთ ზარტყვეულს მდგომარეობაშია, რომ თავისის მსგავსის მსხვერპლად შეწირვას არ იხილადეს, მაშინ ის არც კაცის ხორცის ჭმან უარ — ყოფს. ამ ფაქტის სოგოეტნი მწერალნიც გვიმოწმებენ, იმათ შორის მორე დე ყოხსნი, რომელიც «საქართველოს» ზირველს რვეულში ჩვენ სშირად მოგვეყანდა. ის ქველის მწერლების ჩვენებით კაცის-მკამლობას მაწირს სკვიტებას, ეფილბულებას, ასიელებს და თვით ელფანების წინა ზართ 3)

შკადეც ამას ჩვენ უნდა დავწმენდეთ, რომ ქართლის — ცხოვერებას თქველება ქართველთაგან ადამიანის მსხვერპლზე და იმის მიერ ხორცის ჭმანზე არ ეწინააღმდეგება არც ბუნების კანონს, არც მსოფლიო ისტორიას, თუჩა დასაჯერებელი არ არის, რომ ჩვენნი წინაპრნი ამ ჩვეულებაზე მდგარიყენ მე II და მე III სსუკ. ქრისტეს წინადა. ამ დროს იმათ ესე კარვად დამყარებული სამოქალაქო წესი ჭქონდათ, ისეთს ხარისხზე იდგენი ისინი გონებითაც და ზნეობითაც. რომ ყოველად შეუძლებელი სქემა, როგორათაც ეს საფუძვლიანად შეუნიშნავს ბროსსეს. რომ ამ მსეფურს თვისებას მაშინ ადგილი ჭქონიყო. ჩვენ ზემოდ

1) Ibid. p. 16.

2) დაბად. XXII, I—10.

3) Ethnogenic Caucasiennne, p. 29, 36.

გუჩუენთ რამდენიმე შემოსევა, რომელიც ამტკიცებს, რომ მრავალი იმ ფაქტებთან, რომელიც ქართლის-ცხრუჭყვას ისტორიულ დროებში შემოაქვს, უნდა მიეწერებოდეს ისტორიის წინა-დროებს. კაცის მსხვერპლზე და მკამლობაზედაც ეს უნდა ითქვას.

საქართველოში კერძო-მსახურების შემდეგ დამკარდა ქრისტეს სჯული. ქრისტიანობის გავრცელება ჩვენს ქვეყანაში ერთის და ორის წლის საქმე არ არის. ყოველივე, რასაც მთელის სასოგადოების წესის და ზნეობის ცვლილება მოაქვს, ვრცელდება, აფუნდება ნელ-ნელად, დროს განმავლობაში. ამ გვარადვე საქართველო მზადდებოდა ქრისტეს ხასარების მისაღებად მრავალი წელი. იმისი საფუძველი აქ დაიდო მოციქულების დროდამ. თუ რომ შესაძლებელი საქმე იყო ახალის აღსარების მითვისება რომლისმე ტომისაგან ვიხვედრებოდა სხუეუგუნეში, იმ დროს ის, ჩვენის ფიქრით, უეჭვად უნდა შეჭებოდა იყო სომხეთსაც და ჩვენს მსარესაც, მთელს საქართველოს თუ არა, იმისს საზღვრებს მაინც. ამ ქვეყნების ნაწილები მოციქულების დროს ეჭირათ რომაელებს. შვიის—ზღვის ნაპირები შოთენილი იყო ბერძნების კოლონიებით. სომხეთის და საქართველოში მკვიდრობდნენ მრავალი ურანი; აქედამ განუღან ისინი ხამსრეთს რუსეთში, 1); იმათ შემწვეტილი დამოკიდებულობა ჭქონიათ; იერუსალიმთან. მამს სადამე რაც რომ იერუსალიმში და ურანსტანში მისდა, იმისი სმა აქაც უნდა შემოეტანათ. უპირველესი უურადლება მოციქულებისა და იმათის მოწაუებისა მიტეული იყო მცირე—აზიაზე. სომხისი და ქართველის ცხოვრობდნენ ან მცირე—აზიის საზღვრად, ან თვით მცირე—აზიაში. მცირე—აზიას ვიხვედრს მათუგუნეში, ზღინის, სტრახონის და ზტოლომეს მოწმობათ, რომელთაგანაც ზღინი და სტრახონი ჭყვალ

1) Journal Asiatique, 1868 juin, p. 29—37; juillet—août, p. 92.

დნენ 1 საუკ., ზტოლამე მე-II საუკ., შეადგენდნენ, სსკათა შორის, დასჯელთად - ლიდა და იონია იმათის უმთავრესის ქალაქებით სმირნით და ეგესით; შუა-გულად—ფრიგია ქალაქებით კოლხით და ფინიკიანის ასტიოქით; გალატია და ბითინია ქალაქებით ნიკეით, ნიკომედიით, ხალკიდონით, ზონტის ჭერაკლით. ჩრდილოეთად-ზონტი ზოლემონისა და იმისი ქალაქები კერასუნი, ტრაპიზონი, რიზა. ამ ზონტის საზღვრებში მკვიდრობდა, სსკათა შორის, ქართველი ნათესავი ტიბარენები, მოსუნესები, ჭანები, აღმოსავლეთად—კაპადოკია ქალაქებით კესარიით, კომანით. კაპადოკიის საზღვრებში მდებარებდნენ მცირე—სომხეთი, კილიკია ქალაქებით სელეკიით და ტარსით; სამხრეთად—ზაფლავონია, ფიზიდა და ლიდა 1). აღმოსავლეთი ნაპირები შავის ზღვისა შეადგენდნენ აგრეთვე ზონტს. აქ მდებარებდა კოლხიდა აფსანეთით და იმისი ქალაქები ფაზი, ჭერაკლია, სპასტაბოლი დიდი ანუ დიოსკურია, ნიკომისა და შითიუსი ანუ ბიზინტა. ის ადგილები, რომელნიც ჩვენ აქ აღვრაცხეთ, შეადგენდნენ მოციქულების და იმათის მოწაფეების პირველს ანჰაკოსს. ჩვენ ვიცით, რომ სული—წმინდის მოფენის დროს იერუსალიმში იმყოფებოდნენ, სსკათა შორის, კაპადოკიის და ზონტის მცხოვრებნი 2), რომ მოციქული ჰეტრე მიუწერს თავისს ეპისტოლეს ზონტში, გალატიაში, კაპადოკიაში, აზიაში და ბითინიაში განხეულთ უცხო—ტომთ, სულის წმინდისაგან წინათ—განწესებულთ ქრისტეს იეროს სისხლის სასურებლად 3). ჩვენ ვიცით, რომ მოციქულთაგან ქადაგეს სასარება ზონტის სინოპში ჰეტრემ და ზაკემ, რომელიც კი-

1) *Asie Mineure*, t. II, p. 431—433.

2) ს.ქ. მოციქ. II, 9.

3) პირ. ეპისტ. ჰეტრესი, 1—2.

დრკის ქალაქში ტარსში იყო შობილი 1), კოლხიდაში — მათემ 2). მაგრამ წილის — ხდომით ჩვენი ზონტი ერგო ანდრია მოციქულს. იმისი გზა ილა: ბითინიასზე, სალკიდონზე, ჭკრაკლეასზე, სინოპზე და ტრაპისონზე. სინოპში იმან დაჭსკა ეპისკოპოსად თავისი მოწაფე ფილაროვი. ანდრიას ქადაგებას ჩვენს ზონტის მხარეში სებასტოპოლში ანუ დიოსკურიაში, სადაც მომდინარეობენ მდინარეი აფსარა და ფაზისი და სადაც ცხოვრობენ ეფიოპნი 3), მოისხენებენ მესამეს საუკ. ორიგენი, მეოთხის საუკ. დამდეგს იმპალიტი და დორთე ტირის ეპისკოპოსი; მეოთხის საუკ. გასულს სოფრანი კიპრის ეპისკოპოსი. იბერიას ანდრია შეესო მსოლოდ დასავლეთის მხრივ: მე-IX საუკ. ნიკიტა ზათულაგანი ამ გუარად შესსამს ანდრიას: «შენ, ჩემის საქადულის ყოვლად ღირსა ანდრია, მიიდე რა შენ წილად ჩრდილოეთი, გულს—მოდგინედ მიმოვლე იბერი, სავროპატნი, ტარნი და სკვითნი, განვლე ყველა თემები და ქალაქები, რომელნიც ჩრდილოეთით და სამსრეთით ქსავლერაკენ ეკქსინის ზონტს... 4)

ქართლის-ცხოვრებაც თითქმის ამის თანახმად გადმოქცეპს ანდრიას ქადაგებას ჩვენს მხარეში. თუ რომ დასავლეთელია ქართლის-ცხოვრების სიტყვა, პირველი ცნობა ახალის სჯულის დასაწყისზე, ესე

1) *Руковод. къ позн. Кавказа, кн. I, стр. 54. 58, 59.*

2) *Исторія христіанства въ Россіи до равноапостольнаго кн. Владиміра, архим. Макарія. Спб. 1846. стр. 117—118. Исторія груз. церкви П. Юсселиани, 1843 г. Спб. стр. 1—7.*

3) ეფიოპიად სასელ-ხდებდენ ქეულად კოლხიდას. *Руков. къ позн. Кавк. I. 60. Исторія христ. Макарія, стр. 118.*

4) *Руководство .. 59-61. Макарія... 17, 116-117.*

იგი ქრისტეს შიშს ბეთლემს, მოგვთავს იმასთვის ძლიან მიერთივს, იმისა ქადაგებს და იმასი ვერაფერე სიკვდილი შემოტანილია ჩვენს ქვეყანაში ურათავან, რომელნიც აქ ცხოვრობდნენ და რომელთაც შეუწვეტილი დამოკიდებულება ჰქონდათ თავიანთს ძველს მამულებთან. ქართლის — ცხოვრების თქმით, ურბები დასასლებულან საქართველოში შემდეგ ნაბუქონ-ასორისა, რომელსაც მკურთხის საუკუნის დამდეგს ქრისტეს შიშამდე წინამორბედებმა იერუსალიმი და მუნით ოტებულნი ურბანი მოვიდეს ქართლს, მაიასოკის მცხეთელ მამა — სახლისისავან ქვეყანა საჩვითა. ხოლო მცხეთელან მამა-ს-სლისმან მისცა და დასხნა არავისა სება წყაროსა რომელსა ჰქვიან სახავი და რომელი ქვეყანა აქვინდა მათ საჩვითა. აწ ჰქვიან ხერკე საჩვიისა მასთვისა 1). ისინი ცხოვრობდნენ აგრეთვე მცხეთას 2). ქართლის — ცხოვრება იტყვის, ვითომც ქრისტეს აძალებს შემდეგ საქართველოს მოქცევა წილად ჰსდა ღვთის-მშობელს და ღვთის-მშობელმა ეს მოღვაწეობა მისდო პირველ-წოდებულს ანდრია მოციქულს, რომელსაც თან გაატანა თავისი ხატი, აწ წოდებულა აწუკრის ღვთის-მშობლად და ყოველთა მიერ სახილველია 3) საქართველოს წილად-სდომა ღვთის-მშობლისადმი ჩვენს ტომში ძველადვე გავრცელებულია. ამ აზრს ჰმოწმობენ ძრავალი იმის სახელზე ადმირალთული აქ კეკელისა, გუგუბი, ქართული ისტორიული და სამღთო წერილები 4). ანდრიას მოგზაურობა მოსა და ადუბი მეფის დროს. ის მოვიდა ჯერ «ტრაპიზონად, რომელ არს სოფელი მეგრელთა; აქედამ შემოვიდა ქვეყანასა ქართლისსა, რომელსა დადარჯანა ეწოდებოდა და იწყო ქადაგება სასარგებისა; გაჭ-

1) ქართლ. ცხ. გვ. 25. ვასუშტის გეოგრაფიკი გვ. 284.

2) ქართლ-ცხ. გვ. 39—40.

3) იქვე გვ. 41.

4) Hist. de l'Ar-Geor. I, pr. 56 n. 3.

დავლთ მთა, რეინის-ჯვანად სასელ-დებული; შთავლთ რამისის სეკი, მოვიდა სამცხის საზღვარზე, სოფელს ზადენ-გორას; წარემართა და მოიწია აწევკრს, რომელსა პირველად ეწოდებოდა ნასანკეთი და პირის-პირ საქრისი. აქ იმან ჭმბოვ ტაძარი საკერძო, — აწ შევლ-ეგვლე სიან. ამ ადგილების მდგომარეობა საზოგადოდ სამცხელი იყო. «ტრანპიზონში იპოებოდა უგუნურება პირუტყვეობივი». «დიდ-სტარსში კაცნი პირუტყვით უგუნურეს იყვნეს, რამეთუ ყოველსა სამცხელსა და არწმინდასა წესსა აღასრულებდეს, რომელი სათქმელადცა უჯეროა არს». ზედან-გორას აკაცნი უზოროვიდეს გერძითა ყრუთა; აწ-ვეერის ქალაქის საკერძოში იმსახურებოდეს ბილწი ღმერთნი მათნი, პეტრე და აპოლონი, რომელნი დიდ-ღმერთებად იწოდებოდნენ. აქ ამ დროს მთავრობდა დედა-კაცი ვინმე ქერკვიპ სამძივარი. თუძცა ანდრია მძაკაღნი ჭირნი და განსცდელნი დაიბმინსა ურწმუნოთაგანი, მაგრამ იმისს ქადაგებას მინც წარმატება შეუდგა. იმან დაამსო გერძინი, მოაქცია სამძივარი იმისის შვილით და სასლით, «და რწმენა ყოველთა უფალი იესო ქრისტე და ნათელს — იღეს ყოველთა». ანდრია მძაკა წესი სჯულისა და სარწმუნოებისა, დაუდგინა ეპისკოპოსნი, მღვდელნი და დიაკონნი, აღუმართნა ჯვარნი, აღუშენნა ეკლესიანი, დასტოვა აწვეკრში ხუტი ღვთის-მშობლისა და შემდგომად ამის პეტრეს — გოლით და კლარჯეთით განვლთ სომხითი და ადვიდა იერუსალიმს აღსრულებად მასექისა».

«ესმა რა მეფესა ადრეკის ქართველთა და მეგრელთა 1) სჯულის დატეება განუწერა და წარავლისა ერისათანი მისნი, კვლად იძულებით მიასქციენა ქართველნი და მეგრელნი, და დამალნეს სატნი და ჯვარნი, და შერისნს ადერკი ერისათავსა კლარჯეთისასა, რომელ

1) აქ მეგრელებად იხსენებინ ჭანები.

მშვიდობით განუტყუა ანდრია». ამით არ ასრულებს ქართლის-ცსოვრება ანდრიას მოღვაწეობას სსაქართველოში. იმისის თქმით, ანდრია მუდმივად კიდევ შემოვიდა აქ. იმას მოჭეუენ სსვანიცა. მოციქულნი მატათა და სვიმონ კანანელი. იმათ განვლეს ტაოს კერძი ქვეყანად ვიდრე მდინარედ ჭოროხსამდე, ყოველი იგი სოფლები მის კერძისა მოკლეს და დაუგადებლად ქადაგებდეს და ესრედ ქადაგებითა... შემოვიდეს ქვეყანას აფხაზეთისას და მივიდეს სეპასტე ქალაქად, რომელსა აწ ეწოდების ცსუმი, და უქადაგეს სიტყვა ღვთისა და მრავალთა შეიწყნარეს და მუნ დაუტყუა ნეტარმან ანდრია სვიმონ კანანელი, სსვათა თანა მოწაფეთა და თავად ჯიხეთისა ქვეყანად ავიდა. ხოლო კაცი მის ქვეყნისანი ჯიქნი იყვნეს ფიცხელნი გულითა და სსქმეთა შინა ბოროტთა განთრდილნი, უწმუნონი და უძღვნი, რომელთა არა შეიწყნარეს ქადაგება მოციქულისა, არამედ ენება მოკვლას მისი... და ისილა რა მიუდრეკელობა მათი და პირუტყუებრივი გონება, დაუტყუა და წარვიდა, ამისთვისა ვიდრე აქამოდე უწმუნობისა შინა არიან. ხოლო სვიმონ კანანელისა სსფლავი არს ნიკოპს ქალაქსა, მორის აფხაზეთისა და ჯიქეთისა. რამეთუ მუნ აღესრულა წმინდა სვიმონ კანანელი». რაგორათაგ სსახს, «ანდრიაჲ განამტკიცნა მკვრელნი და აფხაზნი»; «მოაქცივნა ქვეყანა სსვანეთისა, სადაცა მთავრობდა დღეთა მათ დედაკაცი გინიე მთავარი და მატათა სსვათა მათ თანა მოწაფეთა დაშთა მათ კერძითა». შემდეგ. ამისა ანდრია გავიდა ქვეყანას ოკსეთისას და მიიწია ქალაქად, რომელსა ეწოდება ფოსტაფორი და ბოსფორი... და წარვიდა სკვითედ» 1).

თქმულება ანდრიას ქადაგებაზე სსაქართველოს დასავლეთად ჩვენში დიდ გავრცელებული ყოფილა. ქართლის-ცსოვრების გარდა ამ შემთხვევას იხსენებენ, მაგალითად 1480 წლის გუჯარბი, რომელიც აღგვიწერს ილ-

1) ქართლ-ცსოვრ. გვ. 42 - 47.

აკიმეს ქათალიკოზად გურთსეკას. თითქმის ის აზრიც კი იყო საქართველოში, ვითომც ანდრია წაღებულა და დასაფლავებულა ბინკინტაში. «ჩვენ ვუწვით, ამბობს ერთი გუჯარი 1731 წლისა, რომ წმინდა ანდრია იწამა გაცის-მჭამელს ქვეყანაში, რომელსაც ანუსაზეთი (აფსაზეთი) ეწოდება და დაიფლა ბინკინტაში. მეთერთმეტეს საუკუნედ ესაა გიორგი მთა-წმინდელი ანტიოქიაში ჩვენის სარწმუნოების მართლმადიდებლობის უმტკიცებდა პატრიარქს, იმან ის სახეთი წარუდგინა, რომ საქართველოს ეკკლესიის დაფუძნებულისა ანდრია პირველ-წოდებულისაგან და სვიმონ განსკლისაგან, რომელიც ნიკოფისისკუ არისა დამარსული». სვიმონ განსკლის საფლავს უჩვენებენ ნიკოფისიაში თვით უცხო—ტომში შწკრალნი—ევსკვი და ფაბრიცი 1). როდის ან ვისგან არის შედგენილი ანდრიას ქადაგების ისტორია, არ ვიცით. ჩვენს ცნობამდე მოუღწევია მოლოდ ანდრიას ქადაგების აღწერას, რომელიც შეუდგენია მესუთე საუკუნეში ქართველს ვისმე «ღვთის კაცს, ფრიად მეცნიერს» ნიკიტას. შესაძლებელია, რომ თვით ამ ნიკიტასაგან გარდამოცემული ცნობა იყოს ჩართული ქართლის-ცნობებში 2). ერთის სიტყვით, უუჭველია არა თუ მოლოდ ანდრია მოციქულის ქადაგება, არამედ თვით იმისგან მოქცევა საქართველოს დასაფლავებისა. მრავალ-გვარი შემთხვევა ამსწევება და ზმტვიცებდე ასალ-დანერგელს ქრისტიანობას. ჩვენ ვიცით, რომ იმ ქრისტიანეთაგანნი, რომელთა ზედაც პირველისავე დროდამ განსაცვიფრებელი დეკნულობა ასტეეს რომის იმპერატორებმა, მრავალნი იკრიფებოდნენ ჩვენის ზონტის მხარეებში, როგორათაც უმორეუელეს ადგილებში. ჩვენ ვიცით, რომ აღმოსავლეთი კიდეები შავის ზღვისა იყო ვიზანტიის

1) Voyage archéol. VII, 140. Путешествие къ позн. Кавказа, I, 63—65. Hist. de la Géor. I, 60 n. 5.

2) Hist. de la Géor. I, 60 n. 5.

სახალისათვის ეკესორია-ადგილად, სადაც საშიში ძალად დადგენილნი ქრისტიანენი იგზავნებოდნენ, რომ თვით იოანე ოქროპირი განდევნილ იქმნა ფითიუსს ანუ ბიზინტის, «მიგარდნილს მხარეს, ზღვის პირად, ბაბაროსების საზღვრად» 1). რომის ეპისკოპოსი კლიმენტი ეკესორია იქმნა 100 წ. ქრისტეს შემდეგ სერსონესში და აქედამ ის მოქმედებდა ივერიელეზუს და კოლხიდელეზუს, რომელნიც ამრავალს ადგილს აღიარებდნენ სასარგების სწავლას, ამ შემთხვევით გავლენა დიდ საყოფიერი გავლენა იყო ჩვენს ვინით, რომ მოციქულების დროდამდე ჩვენის ქვეყნის საზღვრად ჭეუჯოდნენ ეპისკოპოსნი, მაგალ. ანდრიას მოწაფე ფილოლოგი სინაპის ეპისკოპოსი, უძველესი ტრანზონის ეპისკოპოსი ფოტი, აქვე დიოკლიტიანეს მეფობაში მელეტი, და სს.; კოლხიდის შვილნი პონტის ეპისკოპოსნი შალმი და იმისი შვილი მწკალეგელი მარკიონი. სოცნი იმათგანნი ისწენებინ თვით იმათ რიცხვში, რომელთაც მსოფლიო გრუბაჟში მიუღიანთ მონაწილეობა, ესე იგი ნიკეისა და სსკა ქალაქების ყრილობაში; ბიზინტისა და ნიკოფსიის ეპისკოპოსნი ივატი, სტრატოფილი, ეპიანი და სსკ. 2). ეს ფაქტები საკმაოდ ჭეუჯობენ, რომ ჩვენ საზღვრად ქრისტიანობა ჭეუჯადა შეიქმნა; საუკუნის წინათვე, რომ თუ ასე არ ყოფილიყო თვით დანაშთენს საქართველოში ადგილად ვერ გავრცელებდა და ვერ დაამყარებდა ქრისტეს სასარგებლს წმინდა ნინო.

ჩვენ შევნიშნეთ, რომ იმ დროს, რომელსაც ამ სტატიაში შევეხებით, ცხოვრობდნენ სტრახონი და ტატიტი, რომელთაც ჩვენს მხარეს სავსებით ცნობები გადმოუციათ, გინ-იყო სტრახონი, რა გვარნი ფაქტები დაგვიტყვა იმან კავკასიაზე და კავკასიის ტომებზე, იმათ ში-

1) Lebeau, Hist. du Bas—Emp. VII, 90 et noté. *Руководство къ позн. Кавказа*, I, 57, 69, 104.

2) *Исторія груз. церкви*, стр. 7—8; *Руководство къ познанию Кавказа*, I, 77, 78, 103. Hist. de la Ger. I, 90 n. 1.

რის თვით საქართველოზე, ამაზე ჩვენ გვქონდა საუბარი «საქართველო» პირველს რეკულში 1). ტაციტი იყო სტრახონის თანა-მედროე. ორნივე ივინი არიან ძველის დროების განვითარებულნი მწერალნი: სტრახონი უკეთესი გეოგრაფი, ტაციტი უკეთესი ისტორიკოსი, უკეთესი არათუ რომის ისტორიკოსი, არამედ თვით მთელს მსოფლიო წელთა-მწერლების გუნდში, ის არის მკვლავ-მინისტრული, დამად-განმზილველი, შემდარსწავლებელი სურათების წარმომადგენელი, პირაუთნელი და მკაცრი მსჯეული რომის ტირანიისა, ჭეშმარიტი მოსაუბრე, ყოვლის კეთილ-მოქმედების თანა-მგრძნობელი. ტაციტი მოგვითხრობს რაც ყმატ თვლით უნახავს ან რაც თანა-მედროეთ იმისთვის უშინაით. ტაციტს უწერია ბევრი, მაგრამ მომატებული ნაწილი იმისის მწერლობისა დაკარგულა. უკეთესი იმისი შრომა არის 15 წიგნად დაყოფილი «წელთ—აღწერა», აგვისტო კეისრის სიკვდილიდამ (14 წელს ქრ. წინად) იმპერატორის ნერონის სიკვდილამდე (64 წ. ქრ. შემდეგ), თუმცა ამ «წელთ—აღწერასაც» სრულად არ მოუღწევია ჩვენ დრომდე. აქ არა გპოვებულბთ აღწერას არც კალიგულის მეფობისას, არც კლავდიუს მეფობის დასაწყისისას. ტაციტი სხვათა შორის დაწერილებით მოგვითხრობს, თუ რა დამოკიდებულბა ჰქონდა ტიბერისა, კლავდიუს და ნერონის რომს ზარფიასთან, სომხეთთან და იბერიასთან. ჩვენ თავისს აღვიღს ვაზი კესეთ, როდის და როგორ გაძლიერებულა ჭიჭიფია არშეკიდების მეფობაში და როგორ დაუჭეროს იმას სამხეთი, ზონტის მეფის მიტრიდატ მეექვსის შემდეგ უიჭველი იყო რომაელების შესრძობება ზარფიკლებთან მტრი—ახიაში, ანუ უკედ ვთქვათ სამხეთში; უმჯველი იყო ამისთვის, რომ ზარფიკლები დაბრკოლებას აძლევდნენ იმათს გავრცელებას აღმოსავლეთზე. ტაციტის «წელთ აღწერა» ტიბერის

1) გვ. 70 = 91.

დროდამ დაწეობილი, ვიდრე მომატებულის ნაწილის ნერანის დრომდე შეიცავს რომელებს ბძოლას ჰარფიელებთან. მთელი ეს დრო სომხის მეფენი და აბერის მეფენი გამაჩენით მოჰმდებუნ სტენასუ. აბერიელთ მეფე ფარასმანი, იმისი მძა მიტრიდატი, ფარასმანის შვილი რადომისტი დიად ცნობილნი არიან ტატიტის მსატრობაში. ზარფიის მეფე არტაბაგი, ტიბერის დროს, ეპატრონება სომხეთს და სომხეთის მეფედ აღიარებს თავისს შვილს ააროდესს. ტიბერი ჰნიშნავს იმისს მოცილედ არშაკიდებისაკუ წევრს თირიდატს და სომხეთის განმკეთ მოიწვევს აბერის მეფის ფარასმანის მძას მიტრიდატს. მიტრიდატი ფარასმანს შემწეობას მოსთხოვს. აბერიელნი დაესხმიან სომხეთს და აიღებენ იმისს დედა — ქალაქს არტაქსატანს. არტაბანი ააროდეს ბძანებლობას ქვეშ შემოჭკვრებს თავისს ჯარებს და ისტუმრებს ამათ სომხეთისკენ. ფარასმანი თავისის მხრით მოიწვევს აღბანელებს და სარმატებს, თუმცა იმათში სკაპტუნსნი, ჩეულებიხამებრ დასახუქრებულნი შემწეობას აღუთქმენ ერთს ძხარესაც და მეარესაც. აბერიელნი ჰბელობდნენ, იტყვიან ტატიტი, ადგილ — შამულს და რადგანაც ამისგამო იყვნენ ძლიერნი, ამისთვის აძლეკდნენ სარმატებს გზას; სარმატები დიდის სისწრაფით გაივლიან კასპიის კარს 1) და დაესხმიან სომხეთს. ის სარმატნი, რომელნიც ჰარფიელებს ჰშეკლადნენ, იმულებულნი იყვნენ უგუ-ქტეულიყვნენ, რადგანაც მტერს სელთ-ეჭირა ეყვალა განაკლები ერთის გარდა, რომელიც აღბანის უგადურესს მთებს შორის მდებარებადა და რომელიც დროის გამო მიუკარებელი იყო: ზღვის ქარი ჰფარავს იმას ზაფხულს წელით, და მხოლოდ ზამთარს სამხრეთის ქარი ჰფანტავს წყალს და ვითომც ზღვას უგუ-ქტებს და ამისმელებს დედა-მიწას»... «ყოველივე ჰარფი-

1) უნდა იყოს კავკასიისას *Porta Caucasica*. *Прибавление к изд. «Кавказ» 1868 г., примеч. к стр. 8.*

ელევის ძალა მდგომარეობდა ცხენოსანს მსედრობაში, ფარაზმანს ქვეითი ჯარიც ჰქვასდა. იბერნი და ალბანნი ცხოვრობენ ტყიანს ადგილებში, ამისთვის ისინი შეჩვეულნი არიან შრომას და მოთმინებას. ისინი ჭმადიან თავისთვის თავს ფეხსაღიელთ შთანთქმავლობად და იტყვიან, ვითარცა რადუნაც ააზონმა მოიტაცა მეფეა და აჟოლს იმას შეილებოც მეფის ძამის აეტის სიგვილისი შემდეგ ის მოვიდა კალსიდან და აქ გაუქმებულს ტასტსე დაჯდა. აქ მრავალი ადგილი ჰქმნობს აეტის სასელს და ფრისკის საწინასწარ—მეტეველოს 1). აქ სალს დიდი პატივისცემა აქვს იმათი. აქ ვერაინ ჰმუდავს მსხვერპლის შეწირვას ვერძისას, რადგანაც ვეკლანი დარწმუნებულნი არიან, რომ ფრეჩი ვერძით მოგზაურობდა: მართლა და პირუტყვი მსახურებდა იმას, თუ ჭინწინავდა იგი ნავს? მუბძოლნი წარმოადგენენ სხვა და სხვა გვარს სასილგელს: პარფიელნი ჩვეულებრივის სელგუნობით უგუ—იტყვიან, დავსმიან მტერს, ჰგლეკენ წყობას და ეძებენ საკვთას ადგილს. მარმატები სტოკებენ მშვილდს, რომელსაც იშვიათად სმარობდენ, და თავდაცემდენ სელ-მუბით და მსხვილით. პარფიელების მსარეს ცხენოსანნი სხვა და სხვა გვარ მოძრაობენ, სან უგუ-ივლტვიან, სან შეკვასებიან. მოწინააღმდეგენი შეადგენენ შეჯგუფულს წყობებს, რომელნიც ვამისა და იარაღის სიმძიმით სან მტერს უგუ-აქცევენ, სან თვით ივლტვიან. ალბანნი და იბერნი ხელით ჰმოჭკენ პარფიელებს, და ჩამოჭერიან ცხენებით. ფარაზმანი და ორადი, სან ვინც უფრო გაბედვით იბრძოდა, იმათთან არიან, სან მთილტვიან აქ, სადაც ძალა ირყევა. ბოლოს ერთი მეორეს შეჭნიშენენ. ასტუდება მვადრობა ანეულობა, სმოფრება; მშვილდისრის სროლა, მსედართ კვეთება. ფარაზმანი გულფიცხად იბრძვის, თავისს მოწინააღმდეგეს გაუბობს ჩაქვანს და დაჭკოდავს. ფარაზმანი მოიგებს ომს». პარფიელები დესტოკებენ სომსეთს, რომელსაც დაიჭრენ რომაელები 2).

1) ითქმის ტაძარზე.
 2) *Литовиси Корнелія Тациты. 1805. С-петербургу, книга VI, стр. 202—208.*

კლავდის დროს (41—54 წწ. შემდეგ) ტატიტი გვიამბობს სომხეთის იბერიელების ბრძოლას, რომელმაც შემთხვევა მისცა რომაელების შეჭრასთან ჰარფიელებთან. ამ დროს ჰარფიას განაგებდა გოლოგეზი; იბერიას ჭეღობდა დიდის ხნით ფარაზმანი; სომხეთის კი — ფარაზმანის ძმა მიტრიდატი, რომელიც აქ ტასტოე იყო. რომაელებს დაუსვათ ფარაზმანი ჭეჭანდა შვილი სასულად რადამისტო ტანად დიად წამოსადეგი, ღონით განსხვავებულ და განაგრძა მარდი ყოველს ხელაქნებაში, რომელიც იმისს ქვეყანას შეჭერის. რადამისტი დიდის მრისხანებით უჩიოდა თავისს მამას, რომ ის მოხუცებულობის გამო ვეღარ განაგებს იბერიის სამეფოს. ცხადი იყო რასაც ზნიშავდა იმისი დრტენისა. ფარაზმანი შიშით უმხერდა ემფრვილ-კარს, იმისს გამბედაობას და იმისს ძალას. თვით იმისნი ქვეშე — ვრდომნი გრძნობდნენ მიდრეკილობას რადამისტისადმი. ფარაზმანმა ჩაჭერვა იმას სსვა იმედი, მიაქცია იმისს ყურადღება და მუშავდა სომხეთსე. ამასთანავე იმან მოაგონა რადამისტს, რომ ანარფიელების განდევნის შემდეგ იქ შეეძლდა დასვით მიტრიდატი; მაგრამ ძალას იმასთან ნუ მოიხმარებო და ჯერ სერსი მოიქმედო. რადამისტი საჭმეს შეუდგება: — ის მივა მიტრიდატთან და უჩვენებს იმას სასესე ვითომც ის დედი-ნაცვლის გამო მამასთან უკმაყოფილოდ არის; მიტრიდატმა იმას შეიწყნარებს აღერსით, როგორც შეიღს. რადამისტი აღეღებს და ჭმლის სომხეთის მთავრებს. მიტრიდატი მასც ან ეჭვნეულობს და ქველის — მოქმედებს მიაგებს თავისს ძმის — წულს.

რადამისტი დაბრუნდება მამასთან. «რაც სერსით შესაძლებელი იყო, ყოველივე მოკეჩიდეო, ეტევის მამას, დანაშთენი ძალით უნდა დაეასრულოთ» ფარაზმანი ეძებს ბრძოლის მიზეს — «როდესაც ვეებრძოლია აღბანის მეფეს, მაშინ მე მოვითხოვეო რომელიც განსაგან შეწყნარა, მაგრამ იმისს დამბრუნებულ მიზესად ჩემი ძმავე აღმოჩნდა, და ამისთვის იმას უღვევა უნდა მივაგო.» შეჭრებს მრავალ — ძალს ჯარს,

რომელიც მიანდო რადამისტს. რადამისტი უცხო დაეცემა სომხეთს და შეამწვედევს მიტრიდატს გარემის სიმაგრეში, სადაც რომაელების გარნიზონის უფროსად იყო პრეფექტი ცელი ზოლლიონი და ასის-თაშვად კასპერი... რომაელების შემწეობით რადამისტი და მიტრიდატი დასავადებიან, და კასპერი გაეშავებება სირიას, რომ სირიის უფროსს კვადრატის აცნობოს სომხეთის გარემობა. ზოლლიონი მოიხმარებს შუა-მდგომელობას ბიძასა და ძმის-წულს შორის. ძმები ერთ-მანეთში ძმურად უნდა ცხოვრობდნენ; ფარაზმანს, როგორც უხუცესს მომატებული პატივი შეჭფეროს; ამასთანავე სსვა-გვარინათესავენი კავშირიც არის. თქვენში: მიტრიდატს ჭყავს ცოლად ფარაზმანის ქალი და თვით მიტრიდატი რადამისტის სიამში არის... მიტრიდატი ეჭვით მოიხმებს პრეფექტის რჩევას, რადგანაც იმას ასსოვდა ზოლლიონისაგან თავის... თავის გაუპატიურება იმისს ხასსათან შეძობით და დარწმუნებული იყო, რომ ზოლლიონს ყოველფერს აკადრებინებდა შესუიდა... კასპერი დაბრუნდება და ფარაზმანს მოსთხოვს, რომ იმან ცისის იერიში ასსას. ფარაზმანს სწორე პასუხს არ მისცემს და ადრულ აცნობებს რადამისტს, რომ რითაც აქნებოდეს მწრაფლ დაბოლოვოს საქმე. ზოლლიონი მოსუიდავით ვარის - გაცებს მოათხოვნიებს შერიგებას. მიტრიდატს დაიყოლიებენ და დაინშენსებენ დღეს და ადგილს პირაზის - შეკრულაბისთვის; ამის გამო ის სიმაგრეში გამოვა.»

თავდა პირველად რადამისტი მიტრიდატს მიუხედავად, მოწინაებით ერთგულობას განუცხადებს, ხასელ-უწოდს იმას სიამში და მამად, შეჭფიცავს, რომ არც მასწილით, არც მოწამულით არ შეეხება იმისს სიცოცხლეს. ამასთანავე შეტყუებს იმას ასლოს-მდებარე ტყეში, რადგანაც მკე შეკამზადებენ სომხსკერპლო და მსურს, რომ თვით დემონი იყენოს ჩვენის შეკრულაბის მოწამენი. მეფეებს ჩვეულებად აქვთ, როდესაც ისინი ერთი მეორეს შეეკვრიან კავშირით,

მაშინ ერთი მეორეს მარჯვენა ხელს შეუწინავს და ცერებს მაგარის ნახკვით შეუნახკვავს; და როდესაც თითუბი სისხლით გაქმსება, მაშინ იმათ მსუბუქად დასხკვლეტს, გამოიღენს სისხლს და იმას გამოსწოვს. ამ გვარად დასკვნილი კავშირი მიანინათ საიდუილო კავშირად, ურთი-ერთის სისხლით განწმდილ კავშირად... ამ დროს ის, რომელმაც ეს კავშირი წინა-დაუდგა, განტეხ დაეცა, სტატა სული თვისზე მიტრიადატს და წაქცია ისა. შემოჭკობა ხალხს; მიტრიადატი შეჭბორკილეს და გაიუყანეს. დაბალი ხალხი, რომელსაც ის სასტიკად ეპურობოდა, ჭკიცსავდა იმას და სტეძდა; იუენს ისეთნიც, რომელთაც გული შესტკივოდათ იმისთვის. თან მისდევნენ მიტრიადატს გოდებით ცოლი და მტირე-წლოკანნი შეიღნი. ჩასეს ისინი სხვა და სხვა ურძებში და ელოდნენ ფარაზმანისგან ბძანებას... რადგანც რადამისტს ასსოვდა თავისი ფიცი, იმან ახლია თავის ბძას და დას სიკვდილი მძხვილით და საწამლავით, მაგრამ დასცა ისინი მიწაზე და დაასრლო ტან-საძმელით, რომელიც ფიცი დაჟარეს სემოდამ. თვით მიტრიადატის შეიღებიც დასტეს.»

«კვადრატმა შეიტყო ეს ამბავი და რჩევა მოახდინა იზღვიოს მიტრიადატის სიკვდილი თუ არა, დასდეს, რომ ფარაზმანს მოსთხოვონ გასვლა სომხეთის საზღვრებუდამ და გაუყანა შეიღისა... ამ დროს კანადალოკიში იმყოფებოდა შროკურატორი იული ფელინგი, დაბალი სულით და საძუდეელი სასიათით. რადამისტმა მოიძრო ფელინგი, რომლის რჩეუთაც იმან დაიდგა გვირკვინი. ხალხი აღელდა. გოდო-გუზმა ისარგებლა ამ შემთხვევით და დაეცა სომხეთს. იმას ქსურდა თავისი ძმა თირიატი ტასტზე დაესვა. შემოვიდნენ თუ არა შარაფიელნი, იბრნი უბრძოლოდ განივლტენენ. სომხეთის ქადაქები წრტაქსატა და ტაგრანოქსატა იმათ დაჭმორჩილდნენ. თუმიტა მტაცრმა წამტაჭმა შარაფიელნი განდევნა და რადამისტმა კვლავ დაიჭირა სომხეთი, მაგრამ ხალხი მოთმინებდამ გამოსული ამალა და შეოქრტყა სასახლეს. რადამისტი ცოლითურთ საჩქაროდ გაეშურ ცხენებით. ცოლი

არ-სულად იყო და ჯერ ქმრის სიყვარულით და ღვენიის შიშით ცხენის სირბილს იტმენდა. შემდეგ, როდესაც ის უსადგროდ შეწუნდა და მონათმინებლად გამოვიდა, იმას ქმრის სულით სიკვდილი იჩინა დატყუარებას. რადამისტი განცვიფრებული, შერყეული, სან ესევეა და ამსხვევებს ცხელს, სან შიშობს, რომ არ შეიგვიანონ და მტერს ტყვედ არ მიეცნენ. ბოლოს სიყვარულით იძულებული და ბოროტ-მოქმედებაში გავერჯხისებული დასცემს იმას მისკილს, შემდეგ წაიღებს და ანაქსის მდინარეში ჩააგდებს, რომ შეკადრიც არავის ეტკოსო. თვითონ აჩქარებით შევა მამის სამფლობელოში, ამ დროს შენობიანსაც ერქვა დედოფალს-მდინარეინაპირად გამოაგდებს. ჯერ იმას ფუშინვა არ დაჭკარგვია და სიცოცხლის ნიშანი ასევე აქვს. ვაჟს შეწინააღმდეგებს მტერს ვარენი; იმისის კეთილ-შემიღობის შესედულობით იგრძნობენ, რომ შენობია არ იყო მდებარეობაში. შეუსვევენ წყლულს და თავიანთებურად წამლობას დაუწყებენ, როდესაც სცნობენ, კინც იყო ისა, წაიუვანენ არტაქსატას და აქედამ საზოგადო ხარჯით გაამგზავრებენ თიროდატთან, რომელიც იმას მიიღებს ისეთის მატებით, როგორც დედოფალს შეჭყურისა 1).

ამით ტატიტი არ ასრულებს ფარაზმანის დამოკიდებულობას რამქალებთან, ნერონის დროს (54:81 წ. ქრ. შემდეგ) იმდრო კიდევ ებრძვის ვოლოგეზი. ამ ბრძოლაში, ისახელებს რომის ჯარებს წინამძღოელი დომიტი კლარბულონი, რომელიც, არტაქსატას ასრულებით იკლებს და დასწავს. აჭ. ფარაზმანს კიდევ შეკვებებით აბერილებთან თურთ. ტატიტის სიტყვივთ, ფარაზმანი მოჭკვეთს თავს რადამისტს, ვითომც სიმუხთლის გამე და განუცხადებს რამქალებს თავისს ერთგულობას, აღძრული მკაცრის სიძულილით სომხებისადმი და დიდს მძინვარებით ებრძვის იმით 2).

1) *Литература Тацита кн. XII, стр. 132—145.*

2) *Там же, кн. XIII, стр. 227.*

ქართლის-ცხოვრება არიოსხენიებს; ამ გვარი შემოსევაა პირველი არ
 არის. ქართლის-ცხოვრება არ უჩვენებს, მაგალითად, არც მიტრიდატი
 მე VI ბრძოლის რომაელებთან, არც შემდეგ, ლაზიკაში სპარსებთან
 ვიზანტიელების დიდს ომთანობას; რომელმაც საუგუნუხე შუტი გასწავა
 (455-560 წ.), მაგრამ მიტრიდატის დროს ქართლის-ცხოვრების არა
 ტავი სრულებით ეთანხმება რომაელების არტაგოსს და თვითლასხა
 გის ბრძოლა რომი შეუთანხმროთ ქართლის-ცხოვრებას, იწინააღმ
 დებს აქ გერას ჰბოეთ. ცაციტის ფაქტი კი თითქმის არც ერთი არ
 უთანხმოდება ჩვენს მართანეს. აქ არ იხსენებია არც ფარაზმანი, არც
 მიტრიდატი, ამისი ძმა და შემდეგ შვილი, არც წადამისტი მართა
 ლია; ფარსმანი და მირდატი არიან ხაჩკენები; მაგალით. ფარსმანი და
 კარსი 72—87 წელს 1), ფარსმანი მე II და მირდატი 1: 113.—
 129, წელს 2), მაგრამ არც ერთს იმათგანს არ ეთანხმებია ცაცი
 ტის მოქმედი პირი. თვით ის დამოუკიდებულობა საქართველოში
 სომხებთან, რომელსაც გამოგვიხატავს ცაციტი, სრულებით უწინააღ
 მდეგება წარმოდგენას ქართლის-ცხოვრებისა და სომხეთის. ისტორ
 რიისს: ცაციტის სიტყვით, სომხეთი დიდად შესუსტებულია; საქყო
 რეთ; ის უკონა ქართველს მეფეს ფარაზმანის ძმას; ერთს დროს
 აქვე მეფობდა ფარაზმანის შვილი თვით შაპისკან მეფედ წამყდარი
 ქართლის-ცხოვრების თქმით და სომხეთს მართანეს ჩვენებით. კვი ამ
 დროს სომხეთი იყო გაძლიერებული საქეთს; სამსუკან შემოებენ
 თვით საქართველოს სცემსრეთის საზღვრებიც წმინდართვის ქარაველი
 მუხუებს; როგორცათც ჩვენ დამამასლავე დატყუნიდებით. იგი ამბობ
 ლის ამ მხარეს წმინდვრავდა ის მთის ქედი, რომელიც შეკავშირე
 ბულია თრიალეთის მთასთან და აქედამ მოკიდებული მისიღებს. ჟერ

საქართველოს ისტორია II, თბილისი 1949, გვ. 113-114

1) Hist. de la Géor. I, p. 84. 2) Ibid. p. 71.

მრდილოეთით სამსრეთად, შემდეგ დასავლეთით აღმოსავლეთად ვიდრე გოგინის ტბამდე და რომელიც სასულ-ცნობილია ბამბაკად და ბუზობდალად. ეს ჭედი შეადგენს მცირე კავკასიის ნაწილს და ჭუკოვს ერთი უცთმანეთში ორს მდინარეს მტკვარს და არაქს. მთელი მსარე არის ნაწარმოები ქვესენელის ცუცხლისა, აქ მრავალია რკინისა და სპილენძის მადნები, შეტადრე ლელვარის მთაში, რომელიც ამ მსარეს შუა-გულში მიემართება და რომელიც წინშესვს გამოთარგმანებით. მადნის მთას აქ ჭასუშტის თქმით, «საზრკინეთს ითსრებინს ლითონი რკინისა და სპილენძისა, და იმპების მცირე ლავუარდიცა.» აქ აწინდელის გამოკვლევით, დებუდის ხეობაში, ქვეელის დროდამი მოქმედებენ სასულ-განთქმული მადნები: ალაკურდისა და ახტალისა. თვით ირკული მყოფის დროს ამ მადნებიდამ გამოქქონდათ როგორათაც გეტცხლი, აგრეთ თქროცა. აქ მრავალი მადნები აღმოიპოვება აგრეთვე იმ ადგილას ში, სადაც ბამბაკის და ბორჩხლას მდინარეები ერთი მერტეს ერთიან 1). აქ შესანიშნავი მდინარეებიც: ბერდუჟიანუ დებუდა (ასალს კარტბოზე ბორჩხლა) და შრამი, მსუგან ალაკეთი და ქცია. ვასუშტი სწერს თავისს გეოგრაფიაში: ეს მსარე არის შემკობილი ყოველითა. გენანნი და ხილნი შრკვალნი, არამელ მთის გეტძოდ არა არს; თესლნი ყოველნი ნუოფიერებენ. შროწლენი, არკენი, კოლტინი, დორთა, კოგნი მარვალნი. ღვინო მრავალი. მთათა ნადირო ურიცხვი, და მფრინველნი, რომელნი აღვსწრეთ უთვალკნი. ჭაკრი ქცია-ბერდუჟას მდინარეთ კიდეცა ტხელი, უმშკენი, გაუძლისი, სსვათა ადგილთა გეთიფი. ტუენი, ბეგნი, წყარონი ტიკნი და შშენნი, უამრავნი. და ქციის სამსრეთ კელი იუტ უწელა, ცხილთ 94 მეოქმან ვახტანგ ძველი რე და აწინდელის მით

1) *Геологические очерки Кавказа, Шуровского Рус. Вѣстн. мартъ 1862 г., стр. 72—75, 92, 94, 106.* ვასუშტის გეოგრაფია საქართო. გვ. 146.

და ნუოვიერებს ფრანგად. ამ ადგილთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქრეცა-ზნით ქართულითა. სახლობენ თავადნი, სოლო, აზნაურნი მრავალნი 1). აქ მდებარებდა შემდეგი ტიხუ-სიმაგრეები: გაჩიანი ანუ ხანადირო — ქალაქი, ღორი, ბოლნისი 2). აქ იყო მოხსატრები და ტაძრები: აგარაკი ანუ ასტალა 3), ბოლნისის ეკლესია 4), ახვატი ანუ ხანაინი 5). ზემოდ მოხსენებულ მტკვრისა და არაქსის მსახვრავი მთის ქედი ჭყოფდა ქართველს ტომს და სომხის ტომს; იმისი ჩრდილო კალთა ეკუთნოდა ქართველებს, სამხრეთი კალთა — სომხებს. იგივე ქედი ქსახლვრავდა ქართულს ენას და სომხურს ენას 6). უძველესის დროდამ ეს მსარე შეადგენდა ფრს საერისთავოს; ხუნანისა და სამშვილდისას 7). კაი — ხანი იმას სომხები ქართველებს ედავებოდნენ, ქართველები სომხებს. ის ხან პირველად ხელში იყო ხან მეორეთ ხელში. იმას უწოდებენ სომხები გუგარად ანუ საქართველოდ, ქართველები — სომხეთად. ეს უკანასკნელი სახელწოდება შემოდის საზოგადო მხარებაში მეთორმეტეს საუკუნეში, დაკითხვამენებელის დროდამ. ბერძენის მწერალნი ძველს დროში, ესე იგი სტრაბონი, პტოლომე და სტეფანე გიზანტიელი იმას სახელ-

1) ვახუშტი გეორგ. გ. 146
 2) იქვე, გვ. 145
 3) იქვე, გვ. 143.
 4) იქვე, გვ. 145.
 5) იქვე, გვ. 139.
 6) Viv. de St.-Mart. Recherches sur les populations du Caucase, p. 100 — 101.
 7) ვახუშტის გეორგ. გვ. 1. 80.
 8) Addit. et f. clarifiés. à l'Hist. de la Géor., 1851. p. 75.

წ. ქრისტეს შემდეგ) იყვნენ მოწინააღმდეგეები შინა სომეხთა მეფისა, უმეტეს არმასელნი მეფენი შეეწოდეს სომეხთა ყოველთა მტერთა მათთა ზედა... მათინ მეფე იქმნა სომხითს დიდი იგი მეფე იარჯანდ და ემძლავრა ფარსმანს არმასელსა და მიუღო სასლავარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა და არტანი მტკვრამდე... და კერ იქუნეს მეფეთა ქართლისათა სასლავარი და მოკვდეს მწუსარებასა შინა დიდსა ფარსმან და კაოს... იმთა შემდეგ გამეფდნენ ასოკი და არმასელ (87—103 წ.) შეითქვნეს იგინი და განიზრახნეს ძიებად სასლავართა ქართლისათა მათინ მოკლა სუმბატ ბიერტიანძან იარჯანდ, მეფე სომეხთა და დასვა მეფედ მის იარჯანდისა არტამან.» 1)

ჩვენ ამას წინააღმდეგ ვაჭარბავ სომხის მეფის დროს, მოვისხენეთ მოღვაწეობა და დიდება შამუგ ბაგრატიისა 2). სუმბატი იყო შთა-მომავლობით ბაგრატიდი, მე ბიურატისა. ქართლის-ცხოვრების ბიერტიანისა, რომელიც არ არის ისტორიაში ცნობილი. როგორცათავე ჩვენს წელთ—აღწერაში, აგრეთვე სომხურს ქრონიკაში ის დიად სასელ-განთქმულია. იარჯანდ ანუ ერკანდ მეფის მოკვლის შემდეგ სუმბატმა იხსნა სიკვდილისაგან ყმაწვილი არტამანი, შორეული ნათესავი და არა მის ერკანდისა, ფარულად შეიყვანა ის სპარსეთში, სადაც მეფობდა იმ დროს მეფე დარეხი ანუ გოლარეკი არტამანი, გამოსთხოვა იმას ჯარი და ამ ჯარის შემწეობით დასვა არტამანი, 78 წელს; სომხეთის ტახტზე. სუმბატის სამფლობელო იყო სპერის მასლობლად, სუმბატისა. სომხის მეფის ვაჭარბავის დროს ბაგრატიდებისა ანტონო ანუ სპერისთავო მდებარეობდა სომხეთის დასავლეთის სასლავარდ, 3). სუმბატი დიდად დაჯილდოვა არტამანისა მისე ქორეულის სიტყვითა,

1) ქართ.-ცხ. გვერ. 48

2) «მნათ.» ივლ. გვ. 29—30.

3) Hist. de la Géor. I, 66 n. 1.

გარდა გვირგვინის დადგომის უფლებებისა მეფის თავზე, გარდა დასავლეთის ჯარის წინ-მძღობლობისა შემკვიდრებით, არტაშესმა მინჭა იმას მთელის სომხეთის სპათა—ხმანებლობა და გამკობა რეგორათაც სამეფო სასდისა, ზგრეთვე ყველა სამეფო მოხელეებისა.— სუმბატ იყო მოსულელი თავისის ასოვანების შესაფერად; ის იყო შემკვილი მიმსადავის ქეელის-მოქმედებით და ტურთა ჭადართ; მოძრავი ტანით და მთელის გვაძით; ფრთხილი ყოველშივე ის ყველასე მოძრავი ბუღს წარმატებას აღმოიჩინდა ყოველსავე ბრძოლასში. 1). თავით არტაშესის მოღვაწეობა, განაგრძობს იგივე მოსე, ცნობილია წაშლათ ნანუ მოლექსეთ ქებათაგან. არტაშესმა სძლია მტკერის შირად აღაქეს 2), რომელნიც მთიულთ და იბერეთთ თანა-შემწეობით დაესხნენ სომხეთს; და თავით აღანის მეფის ძე დასტყვევა; შემდეგ მიზიდულა აღანთ მეფის ასულის სატანიკის სიტურთით, 3) შეუღლდა იმას და ჭშო სხვათა შორის ძე არტავასი. სპარსთ მეფის არშავის სივედილის შემდეგ არტაშესი დაჭზვამს სპარსეთის ტანტსე იმის ძეს თავისს მოსახელე არტაშესს; მაგრამ ამ შემთხვევის გამო გასზნა 4) აიშლებიან და არტაშესი სუმბატის თანა-შემწეობით იმათ სძლეეს და დამძიდულს. რომის იმპერიაში მოსდება აღრეულობა; ამ შემთხვევით არტაშესი იხარკებულეს და სარკის მეცემას. იმათთვის უარ-ჭედათ; იმპერატორი დომიციანი, გულ-მოსულელი სომხეთსე, წარ-

1) *История Армении, стр. 112—116, 119, 123—124.*

2) აღანები არიან ქართველების ოსები.

3) *Lebeau, Hist. du Bas—Emp. III, 276, 277.*

4) გასბებს უჩვენებდნენ ძველად აღანის მასლობლად, მტკერის მარჯვენა მხარესე, ამ მდინარის სართავის მასლობლად. სენ-მარტენი ფიქრობს, ვითომც ეს მხარე ის ადგილი იყოს, რომელსაც ანლა ეწოდება მუღანი. *Lebeau, Hist. du B—Emp. III, 286 n. 2.*

გზავნის იქ თავისს ვარს; ბანაინში ორივე მსარე: შეიბიან და მო-
სხუცი სუმატი დაამარცხებს რომელს; მაგრამ შემდეგ, როდესაც
ტრკიანი იმპერატორი სპარსეთსე გაილაშქრებს, არტაშესი მოსთსრეს
იძს შენდობას და ისეც რომის მოსარევე შეიქნება 1). დიონ — შესა-
ნიშნავო არტაშესის შინაგანი მოქმედება. ის აფუძნებს არაქსის და
მეწამურის მდინარეების საშუალო, მაღლობზე, სატასტო ქალაქს არტა-
შატას, სადაც ბაგარნიდამ იძს შემოაქვს სასა-საშენებულს ტაძარში დიკ-
თის არტიმიდას წარმომადგენელი გერში და თავისს წინა-პართ კუმი-
რები; აქ სასალებს ერთნდის ქალაქიდამ გამოყვანილს ურიებს. არ-
ტაშესი ამტავლებს სომხეთის მოსასლე რიცხვთ: იძს შემოჭრავს მრ-
ვალი უფსო-ტომთავანი, რომელთაც ის აბინავებს ქალაქებში და სო-
ფლებში, სეობაებში და ვაკეებში. იძის დროს არის აქ დასასალებული-
ამატუნების გვარი, ურთის შთამომავალი, არიელების ქვეყნიდამ
მოსული. არტაშესის დროს ისაზღვრება დაბები და მინდვრები; ესე
იგი, მიჯნებთ ჩაიურება მიწაში გათლილი ქვები და ამ ქვების საძირ-
კველზე აღიმართება ოთხ-კუთსიანი პატარა გომეები. ამბობენ, იტ-
უვის მოსკ, რომ არტაშესის დროს არ იყო სომხეთში, როგორ-
თაც მინდვრათ, აგრეთვე მთებში, არც ერთი კუთსე შუუშუშავებელი.
ამ გვარად ჭევაუოდაო ჩვენი ქვეყანა. ათუმცა, განაგრძობს მოსე,
უწინაც მრავალი იყო წეს-დება და კეთილი ჩვეულება, მაგრამ არტა-
შესამდე სასარგებლო სწავლა-სელოვნება არ იცოდნენ. გვირისა, თვისა
და წელთა თვლა ვერ შემოდებული არ იყო. ნაკები არ დაჭრუ-
რავდნენ სომხეთის ტბებში და მდინარეებში; იარაღის სძარება
წყლის-მონადირეთათვის სძარებაში არ იყო; დედაპიწის შემუშავება
იშვითი საქმე იყო; ჩრდილო ქვეყნებში, თუ სომხეთში აკვებობ-
დნენ უძის სოცრით და იძისის მსგავსით. ყოველივე ეს აქ
შემოსულა არტაშესის დროს 2);

1) *История Армении*, стр. 121—122; 124—126.

2) *Там же*, стр. 121, 127 и 128.

ეს არტაშესის ქართლის-ცხოვრების არტაშისი, რომელიც ჩვენ მოვისხსენეთ აზოროვის და ანმაზელის დროს განვაგრძობთ იქ, სადაც შემოდ შევდგეთ. აქ მკითხველი თვითონ შეჭნიშნავს, რაში ეთანხმებას ერთი მეორეს ჩვენი წელთაღწერა და სომხის მატიაუ...» მათს მეფეთა ქართლისათა აზორო და ანმაზელ მოუწოდეს რუსთა და ლკათა და გარდამოიყვანეს რუსთა მეფენი, მისი ორნი გოლიათნი, ბაზუჯ და აბაზუჯ 1), სპითა რუსეთისათა და მათ გარდამოიტანნეს თანა შაჰნიანი და ჯიქნი; და გარდამოვიდა მეფე ლკათა და მან გარდამოიტანნა დურძუქნი და დიდანი; სოლო მეფეთადა ქართლისათა შემოკრიბნეს სპანი თვისნი, შევიდეს სომხითს და უგრძნულად წარმოტყვევნეს შირაკიანი და ფანანდი ბაგრევანამდე და ბასიანამდე, და აიღეს ტყვე და ნატყვევანი ურიცხვი, და აღიხსნეს ყოველითვე სვასტაგითა, და გამოკლეს გზა ფარისოსისა, მაშინ სუმბატ ბიერტიანის მოუწოდა სპათა სომხითისათა და შეჭკრებს მხწრაფელ სომეხნი და დეკნა უყვეს, სოლო ესე ყოველნი ჩრდილანი განსრულ იყვნეს მტკვარსა და მისრულ იყვნეს კამბეზოვანს და დაეზანკათ იორსა სედა, და განყოფილენ ტყვესა და ნატყვევანსა, მაშინ სუმბატ მოციქულის ზირით ქართველთ მეფეთა მოსთხოვა ტყვენი და მშვიდობა; სოლო მათ უზასუხეს: ანად სხვად შემოკედით სომხითს, არამედ ძიებად შენდა, და ვერ გზოვეთ შენ. და აწ მოკედ ჩვენდა და მიიღე ნაწილი შენი, თუა არა მოვიდეთ შენდა, სადაცა იყო და არა განერე სელთაგან ჩვენთა ცოცხა სალი.

მაშინ სუმბატ აღიჭურა და აღსკვდა კარსამატსა თვისსა და განვიდა განწყობილთა შორის და მუნით გამოსტა ბარსოკ, და აღიხსნეს ორთავე და მიეტყვენეს, დასცა სუმბატ ოროლნი სარტყელსნ სედა და განაგლა ზურგით წყრთა ერთი, აღიღო ცხენისაგან და დას-

1) აბაზუჯ ანუ ანმაზუჯ არის ჭუნურნი სასელაწოდება, Lebeau, Hist. du Bas—Emp. VII, 399.

ცა ქვეყანასა ზედა. მასინ მიეტეკა ახსაზუე შეკლად მისა თვისისა და მოსწავდნა სუმბატ ორთლნი, და მიეკება, ეგრეთვე მასცა სცა და განაჯლო, და ადილო, დასცა ქვეყანასა, და ჭსთქვა: «ესე სომესთა დედათა და მამათა, უჭმათა ჩივილთათვის, რომელნი თქვენ ასწუვიდენით». მასინ სჰანი იგი ყოველნი ოკსთა, ლეკთა და ქართველთა და ყოველთა ჩრდილოთა ნათესავთა — შეკრბეს სჰასალარობასა ქვეშე აზოკ და აჩმაზელისა, და ყოველნი მიეტეკეს სუმბატს და სჰათა მისთა; იქნა ბრძოლა დიდაძლი, მოსწულა ორთაგანე ურიცხვი; იძლია ბანაკი ჩრდილოსა სომესთაგან, მეოტ იქმნეს და დაიფანტნეს ყოველნივე. მიუდგა სუმბატ, სდევნა ღამემდე და მოსრნა ყოველნი ოკსნი და ლეკნი. მცირედნი დაურჩეს, და შემოიხვეწნეს ორნი მეფენი ქართლისნი მცხეთას მოწულულნი.

«მასინ სუმბატ გამარჯვებული შემოვიდა ქართლად, მოაოხრა. ქართლი, რომელ ჭზოვას ცისეთა და ქალაქთა გარე... აღაშენა ცინე ოძრხისსა, რომელსა ეწოდების სამცხე, ადგილსა, რომელსა ჭქვიან დემოთი, მოკიდებულ მთასა ღადოისასა, და დაუტეკნა შიგან ლაშქარი შემწედ წუნდელთა, რამეთუ ბრძოლად ოძრხელთა წარვიდა სოლო აზოკ და აჩმაზელ არა შეუშინდეს და არა დასცხრეს კირთებისაგან სომესთა ზედა. იწყეს ოკსთა სისხლისა მათისა ძიებად სომესთა ზედა, გარდა მოვიდეს ქართლად და დაეკებობრნეს ქართველთა, და იგინი ქართველთაჲ მარადის ბრძოლეს სომესთაჲ და იყო ერისთავი ოძრხეს ქალაქსა შინა მეფისა აჩმაზელისა აზნაურთაგანი. იგი დადგრომილ იყო სარწმუნოებით ერთგულებასა ზედა აჩმაზელისასა, და მას შეეწოდეს; სოლო წუნდელნი და დემოთელნი შეეწოდეს ერთმანერთსა და დაუცხრომილად იბრძოდეს. უფროსი ბრძოლა იყვის მდინარესა ზედა, რომელსა ჭქვიან ნოსტე და იყო კლარჯეთს ერისთავი აზოკ მეფისა აზნაურთაგანივე. იგი ანებდის საზღვართა სომითისათა, ქვეყანასა შარხისასა, რომელ არს ცაოს, და კერეც შევიდოდეს»

მაგნე კლარჯეთს, რამეთუ შეუკადრი და შავარი ზედა ტყინა და კლადითა, და მკვიდრნი კლარჯეთისანი, იყვნეს კაცნი მკვირცხლნი და მსუდანინცა. სოლო თვით მეფენი ქართლისანი მცხეთით: გაქმარ თვოდან სომხითს, გზასა ანატოლისსა და მარადის ესრეთ ჭკირთუბოდეს ქართველნი. მაშინ წარმოქმართა ძალითა თვისითა ყოველითა არტაშან, სომესთა მეფე და სპასუხეტი მისი სუმბატ ბივრიტიანი. მოვიდეს და დადგეს მცხეთას და ჭბრძოდეს სუთს რვე, და დღეთა ყოველთა იყვის ბრძოლა ბუმბურასთა. მაშინ შესჭირდათ ქართველთა და რკსთა, ითასოვეს მშვიდობა, არა ძესნად სისხლისა და ცდგვისა. ისმინა სომესთა მეფემან ვედრება მათი და იქმნა საფიცი და აღთქმა, და დაიმონნა ქართველნი და რკსნი სომესთა მეფემან, და წარვიდა.

ახლო გარდასდეს ამას შინა წელნი რაოდენიმე, აღმუნდა ქართლი მთონებუელი სომესთაგან. მაშინ უცალო იქმნეს სომესნი, რამეთუ იწვეს ბრძოლა სპარსთა და ბერძენთა. ჭვრავს ყაში მარჯვე ქართველთა და რკსთა, იწვეს კირთუბად სომესთა, რამეთუ სპარსთა მესთანნი ყოველნი და რკნი ძენი ჩეფისანი. სუმბატითურთ იყვნეს ბრძოლად სპარსთა. მაშინ არტაშან მეფემან შეკრიბა სპარსნი, რომელნი შინა დარჩომოდეს, და მისცა მესა თვისსა წარჩენს და წარმოცხავსა ქართველთა ზედა. სოლო შეკრებს ქართველნი და რკსნი ქვეყანასა ჯავახეთისსა, და ეწვეს და სძლეეს წარჩენს და არტეს იგი და მოსრეს სპა მისი ყოველი, და ჭბდენეს საზღვრამდე სომხითისა. მიეწივნეს წარჩენს, მესა მეფისსა და შეიზურეს იგი 1) ტბისა მის ბილსა, რომელსა ჭრქვიან ტელი და უპოიევენეს. სოლო რკსთა ჭრქვიანად მოკვლა მისი სისხლისა წილ მეფეთა მათთასა. არამედ ქართველთა დაიწვეს ცოცხლებით მიებისათვის საზღვართა მათთასა, დასვეს პურობილად ციხესა დარჩილანისსა. ვერ ძესნეს სომესთა, რამეთუ უცა-

1) ამ. შემოსევას მისე ქორეულიც მოიხსენებს. *Ист. Арм.*, *т. 125.*

ლო ივენეს სპარსთაგან. სოლო წელს მესამეს მოვიდა სუმატ ბი-
 რიტანი და ორნი ძენი მეფისა და არტვას და ტიგრანს ყოვლითა სპი-
 თა სომხითისათა. მის შუბუთა ქართლისაჲდა უბრძანეს ქვეყანას მათსა
 შელტოლვა ცისე—ქალქთა, და მთიულელთა განამაგრეს ცისეი და ქალა-
 ქნი. მოვიდეს სომეხნი და დადგეს თრიალეთს. აღსდგეს მათ შორის
 მოციქულნი და დაისაჯნეს. მისცეს ქართველთა მე მეფისა შეზურობი-
 ლი და აღუთქვეს შეწევნა ესრეთ: აუკეთო ვინმე აღსდგეს მტერი და
 მოღმართ ებრძოდეს, ჩვენ ორნივე მეფენი თავით ჩვენიო და სპითა
 ჩვენიოთა თანა დავიდგეთ და გიშველათ. და თუ ვისმე მიღმართ ჭ-
 რბოდეთ, ათან—ათასითა მხედრითა ჭურჭილითა შეკვეთდითო. და
 ესეცა აღუთქვეს ქართველთა, ვიხარებოდე აქალაქსა ჩვენსა დრამა არტა-
 შან მეფისა სატიოთა დაესცეთო. სოლო ამისთვის სომეხთა უკომოსცეს
 სასლავარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა, და ცისე დემოთისა, ჯავახეთი
 და არტანი, და მიეჭითგან იქმნეს მოყვარე სომეხნი და ქართველნი
 და ოვსნი, სამნივე ერთგან ჭბრბოდეს მტერთა მათთა. აღესრულნეს
 ასორე და არმასელ ნუგეშინის—ცემულნი დიდად, რამეთუ სიმისნიო
 მათითა უკუმოისცნეს სასლავარი ქართლისანიო. 1)

დიმიტრი ბაქრაძე.

1871 წ., 17 ოკტომბერი

საქართველოს მეფისა და
 მთავრობისადმი მიმართული
 წერილი
 დიმიტრი ბაქრაძის მიერ
 1871 წლის 17 ოქტომბერს
 დაწერილი

ქართული

1781

მიმართული

1) ქართლ-ცხოვრ. გვ. 48—54